

30-06-2021

‘Je telt pas mee als je “meetelt”’

De doorrekening van verkiezingsprogramma's door het
Centraal Planbureau in historisch perspectief

Masterscriptie
Research Master History
Politics, Culture & National Identities, 1789 to the Present
Faculteit Geesteswetenschappen
Universiteit Leiden

Maarten Albers
s2366398
m.w.albers@umail.leidenuniv.nl

1ste lezer: Prof. Dr. H. te Velde

2de lezer: Dr. L.J. Touwen

Inhoudsopgave

Inleiding	2
I. Voorgeschiedenis: Het CPB 1945-1972	8
Jan Tinbergen en het plansocialisme in Nederland	8
De oprichting van het Centraal Planbureau	10
Innovatie en acceptatie: de jaren '50 en '60	12
II. Modellen, doorrekeningen, en economische crisis, 1972-1984	15
Onder het kabinet-Den Uyl: Tegendraads maar invloedrijk	15
VINTAF-II en de kabinetsformatie van 1977	17
Het CPB als keurmeester: Doorrekeningen van 1978 tot 1984	20
III. Economisering en economische expertise	25
Lubbers I: Managerspolitiek en depolitisering	25
De economisering van de politiek	29
Waardering van economische expertise binnen de overheid	32
IV. Het begin van een traditie, 1986-1989	36
De totstandkoming van de eerste doorrekening	36
De doorrekeningen en reacties daarop	39
Oorzaken en gevolgen	42
De herhaling van 1989: Meer kwaliteit, meer aandacht, meer kritiek	45
V. GroenLinks en het CDA in 1994	51
GroenLinkse kritiek op de doorrekeningen: (On)gewenste disciplineren	51
De weg naar de doorrekening: Grijs brij of rood-groen alternatief?	54
De GroenLinks doorrekening van 1994: 'meer realo', maar scepsis blijft	60
De doorrekeningen van 1994: Pijnbank voor het CDA	63
VI. Paars en de doorrekeningen: Tussen bureaucraties en 'bewuste politieke keuze'	67
Politiek onder Paars: Kwantificering, consensus, en neoliberalisme	67
Het CDA in 1998: 'bewuste politieke keuze' of 'gebrek aan elementaire economische kennis'?	70
De doorrekeningen van 2002: Kwantitatieve en kwalitatieve uitbreiding	75
Fortuyn en de doorrekeningen: Tegen de regenten en hun bureaucratische rituelen	78
Conclusie	82
Bibliografie	87
Archiefmateriaal	95
Lijst van afkortingen	96

Inleiding

Het Centraal Planbureau (CPB) bezit een in internationaal opzicht unieke positie in het Nederlandse politieke landschap. Hoewel het aantal CPB-equivalenten in het buitenland recentelijk sterk is toegenomen, worden weinig van deze instituten in eigen land zo gewaardeerd als het CPB in Nederland.¹ Sinds de oprichting in 1945 is het uitgegroeid tot een essentiële schakel de voorbereiding van economisch beleid. Het is vrijwel ondenkbaar geworden dat de regering een grote economische hervorming doorvoert zonder eerst het CPB de effecten te laten doorrekenen.

Sinds 1986 heeft het CPB er een belangrijke taak bijgekregen: het doorrekenen van de financiële en economische effecten van verkiezingsprogramma's. Hoewel partijen zich hier vrijwillig voor opgeven, nam het aantal deelnemende partijen toe van de drie grootste partijen 1986, tot acht in 2002, alle partijen die op dat moment in de Tweede Kamer zaten. Rond de doorrekeningen is inmiddels een uitgebreid proces opgebouwd, en ze zijn een vast onderdeel geworden van de verkiezingscampagne. Hoewel er met enige regelmaat kritiek klinkt op zowel de praktijk van het doorrekenen zelf, als op de modellen die het CPB hiervoor gebruikt, is het inmiddels ondenkbaar geworden voor partijen met regeringsambities om zich niet aan deze toets te onderwerpen.

Dit onderzoek richt zich op de geschiedenis van deze traditie van haar begin in 1986 tot aan de eerste keer dat alle partijen met zetels in de Tweede Kamer deelnamen in 2002. Daarbij zal de vraag centraal staan welke uitwerking deze traditie heeft gehad op de Nederlandse politieke cultuur. Om die vraag te beantwoorden zal onder andere aandacht geschonken worden aan de ontwikkeling van het CPB voordat het begon met de doorrekeningen, de politieke en economische context van de eerste doorrekeningen, de uitbreiding van het aantal deelnemende partijen, de (kwantitatieve en kwalitatieve) ontwikkeling van de doorrekeningen zelf, de waarde die eraan wordt gehecht tijdens verkiezingscampagnes, en kritieken op deze praktijk.

Dit onderzoek belicht een periode in de geschiedenis van het CPB die nog maar weinig bestudeerd is. De meeste geschiedschrijving over het CPB heeft zich tot nu toe gericht op de vroege periode. Met name het werk van Adrienne van den Bogaard geeft een uitstekend inzicht in de dilemma's en ideeënstrijd tijdens en kort na de oprichting van het CPB.² In de

---

¹ Roel Beetsma e.a., "Independent fiscal councils: Recent trends and performance", *European Journal of Political Economy* 57 (2019): 53-69.

² Adrienne van den Bogaard, *Configuring the Economy: The Emergence of a Modelling Practice in the Netherlands, 1920-1955* (Amsterdam: Thela/Thesis, 1998). Ook het proefschrift van Gerard Alberts gaat kort in op de ideeënstrijd rond

recente biografie van Jan Tinbergen wordt uiteraard ook aandacht geschonken aan zijn rol in de oprichting van het planbureau.³ Rond het 25-jarig en 50-jarig jubileum werden nog eens twee werken over het CPB gepubliceerd, het eerste een eigen uitgave met onder andere een bijdrage over de oprichtingsfase, en het tweede een meer complete geschiedenis van de hand van oud-medewerker Jacques Passenier.⁴ Vanwege hun verbondenheid aan het CPB zelf brengen deze laatste twee publicaties echter weinig kritische perspectieven naar voren. Een onafhankelijke algemene geschiedschrijving over het CPB bestaat dus nog niet. Een kritischere benadering van twee periodes uit de geschiedenis van het CPB is te vinden in het werk van Tom Kayzel, die uiteenzet hoe de modellen van het CPB het politiek en economisch debat beïnvloedden en *vice versa*.⁵

De praktijk van het doorrekenen van verkiezingsprogramma's is in de aanloop naar de verkiezingen altijd een veelbesproken onderwerp in de massamedia, maar heeft nog niet veel academische aandacht gekregen. Een eerste aanzet tot academisch debat hierover werd in 2003 gegeven door een bundel van Johan Graafland en Arie Ros, waarin academici uit verschillende disciplines de voor- en nadelen van deze traditie afwegen.⁶ Pas recentelijk is dit thema opnieuw opgepakt door Wimar Bolhuis, die in zijn proefschrift inging op de relatie tussen de verkiezingsprogramma's van formatiepartijen en het uiteindelijke regeerakkoord.⁷ Hij toonde aan dat het gewogen gemiddelde van de doorrekeningen van verkiezingsprogramma's in hoge mate voorspellend is voor de doorrekening van het regeerakkoord. Ook Jack Birner heeft dit onderwerp onlangs behandeld, en richtte zich daarbij onder andere op de vraag hoe en waarom de eerste doorrekening tot stand kwam.⁸

Uiteraard zijn de doorrekeningen niet in een vacuüm ontstaan. De politiek van de jaren '80 en '90 vertoonde grote verschillen met die van de jaren '60 en '70. In deze jaren werden managementtermen en -technieken steeds populairder, ook in de politiek en het openbaar bestuur. Politici presenteerden zich bewust als 'no-nonsense' managers die pragmatisch op

---

de oprichtingsperiode van het CPB. Zie: Gerard Alberts, *Jaren van Berekening: Toepassingsgerichte Initiatieven in de Nederlandse Wiskundebeoefening* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998), 253.

³ Erwin Dekker, *Jan Tinbergen: Een econoom op zoek naar vrede* (Amsterdam: Boom, 2021).

⁴ Centraal Planbureau, *25 Jaar Centraal Planbureau* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1970); Jacques Passenier, *Van Planning naar Scanning: Een halve eeuw Planbureau in Nederland* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1994).

⁵ Tom Kayzel, "A Night Train in Broad Daylight: Changing Economic Expertise at the Dutch Central Planning Bureau 1945–1977", *OEconomia* 9, nr. 2 (2019): 337–70.

⁶ Johan J. Graafland en Arie P. Ros, red., *Economic Assessment of Election Programmes: Does it make sense?* (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2003).

⁷ Wimar Bolhuis, "Van Woord tot Akkoord. Een analyse van de partijkeuzes in CPB-doorrekeningen van verkiezingsprogramma's en regeerakkoorden, 1986-2017" (Universiteit Leiden, 2018).

⁸ Jack Birner, "The Quiet Revolution in Dutch Politics. How Economics Changed the Norms for Dutch Electoral Programs", *Biblioteca della Libertá*, nr. 227 (2020): 119–46.

zoek waren naar oplossingen in plaats van ideologische strijd te voeren. De overheid moest volgens hen gerund worden als een bedrijf, de BV Nederland, waarbij een belangrijke rol was weggelegd voor informatie over de kosten en effecten van overheidsbeleid.⁹

Tegelijkertijd werden er fundamentele wijzigingen gemaakt in het sociaaleconomisch beleid. Marktwerking werd gezien als een oplossing voor problemen waar de politiek geen grip op leek te krijgen, en onder invloed van de neoliberale ideologie die dominant werd in de economie werd de overheidsuitgaven aan collectieve voorzieningen afgebouwd. Het interessante is dat deze fundamentele beleidswijziging plaatsvond in een tijd dat men in Nederland sprak van depolitisering, terwijl dit soort wijzigingen meestal alleen plaatsvinden nadat een onderwerp gepolitiseerd is. Merijn Oudenampsen verklaart dit door te laten zien dat de politisering in dit geval plaatsvond onder ambtenaren, terwijl politici zich beriepen op managementtermen en ander depolitiserend taalgebruik om tegenstanders mee te krijgen en de gevolgen van de hervormingen te verhullen.¹⁰ Uit dit onderzoek zal blijken dat ook het CPB en zijn modellen een belangrijke rol hebben gespeeld in het depolitiseren van pijnlijke maatregelen, en dat deze ontwikkeling een belangrijke opmaat vormde naar het doorrekenen van verkiezingsprogramma's.

We hebben nu dus drie ontwikkelingen – de opkomst van management als ideaal, het toenemende geloof in marktwerking, en de neoliberale revolutie in de economie – geïdentificeerd in de jaren '80 en '90 die van invloed zijn geweest op het CPB zelf en zijn positie in de Nederlandse politiek. Kor Grit beweert dat deze drie ontwikkelingen allemaal onderdeel zijn van een bredere economisering van politiek en samenleving. Deze economisering moet volgens hem gezien worden als een variant van de rationalisering van de samenleving, net als de politisering die de jaren '60 en '70 kenmerkte. Deze rationalisering is een begrip dat hij leent van sociologen als Georg Simmel en Max Weber, die het gebruiken om de veranderingen in de wereld als gevolg van modernisering te duiden.¹¹

Hoewel deze economisering dus al over een veel langere periode heeft plaatsgevonden, is het duidelijk dat ze in de jaren '80 een nieuwe vlucht heeft genomen. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat, na twee decennia van relatieve voorspoed, de omslag in conjunctuur eind jaren '70 zowel bedrijven als de overheid ertoe dwong om zuiniger te gaan

---

⁹ Ronald Kroeze en Sjoerd Keulen, "The managers' moment in Western politics: The popularization of management and its effects in the 1980s and 1990s", *Management and Organizational History* 9, nr. 4 (2014): 394–413.

¹⁰ Merijn Oudenampsen, "Between conflict and consensus: The Dutch depoliticized paradigm shift of the 1980s", *Comparative European Politics* 18, nr. 5 (2020): 771–92.

¹¹ Kor Grit, *Economisering als Probleem: Een studie naar de bedrijfsmatige stad en de ondernemende universiteit* (Groningen: Van Gorcum, 2000), 4–17.

leven en meer aandacht te besteden aan het meest doelmatige gebruik van middelen. Deze nadruk op productiviteit en efficiëntie breidde zich vervolgens uit naar zowel het denken en taalgebruik van individuen, als het werk in semi-overheidssectoren die voorheen niet tot de ‘economische sfeer’ werden gerekend.¹²

Het is echter met name de economisering van het politiek denken, de reductie van politieke meningsverschillen tot economisch-technische vraagstukken, waar dit onderzoek zich op zal richten. Een centrale stelling is namelijk dat de doorrekeningen van het CPB een product zijn van deze economisering van de politiek. De mogelijkheid tot dit reductionisme komt voort uit het idee dat economie niet een sociale of normatieve wetenschap is, maar een exacte of technische wetenschap. Het is tekenend dat juist de mathematisering van de economie en het gebruik van econometrische modellen, beide in Nederland grootgemaakt door het CPB, deze visie van economie als exacte of technische wetenschap hebben ondersteund.¹³ Als de economie wordt gezien als een technische wetenschap, en economische actoren volledig rationeel worden geacht (*homo economicus*), kan niet alleen haar ontwikkeling voorspeld en gemodelleerd worden, maar kan de economie ook optimale beleidsopties presenteren, waarna de politiek geen andere keus heeft dan de leiding van economen te volgen. In dit onderzoek zal ik beargumenteren dat dit deels kan verklaren waarom het CPB verkiezingsprogramma’s is gaan doorrekenen, en waarom politici zo veel waarde hechten aan deze doorrekeningen.

Het is opvallend dat deze depolitisering van economie, en economisering van politiek gelijktijdig hebben plaatsgevonden met de opmars van neoliberale economie. Sommige commentatoren beargumenteren dat het de neoliberale visie op de economie zelf is die deze twee ontwikkelingen heeft gestimuleerd, aangezien neoliberalen inderdaad werken met de veronderstelling van volledig rationele economische actoren, en daarnaast veel waarde hechten aan de onveranderlijke economische wetten van de markt.¹⁴ Hoewel deze uitleg in historisch perspectief niet volledig bevredigend is, heeft het argument dat de technisch-

---

¹² C. Schmidt, “Over de economisering van het wereldbeeld”, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 18, nr. 2 (1991): 90–95.

¹³ E. Schliesser, “The Separation of Economics from Virtue: A Historical-Conceptual Introduction”, in *Economics and the Virtues: Building a New Moral Foundation*, bewerkt door Jennifer A. Baker en Mark D. White (Oxford: Oxford University Press, 2016), 141–64; Tomáš Sedláček, *Economics of Good and Evil: The Quest for Economic Meaning from Gilgamesh to Wall Street* (New York: Oxford University Press, 2011).

¹⁴ Yahya M. Madra en Fikret Adaman, “Neoliberal reason and its forms: De-politicisation through economisation”, *Antipode* 46, nr. 3 (2014): 691–716.

economische revolutie in de politiek schadelijke gevolgen heeft gehad voor de democratie, zeker ter linkerkant de laatste jaren veel bijval gekregen.¹⁵

Het is daarom hoog tijd voor een herbezinning op de doorrekeningen van verkiezingsprogramma's door het Centraal Planbureau. Deze zijn namelijk, als niet een oorzaak, dan zeker een symptoom van deze depolitisering van economie en economisering van politiek. Hoewel veel van de argumenten voor en tegen de doorrekeningen in eerdere publicaties al zijn beschreven, is nog niet eerder onderzoek gedaan naar de oorsprong van deze doorrekeningen. Voor een beter begrip van waar deze traditie vandaan komt en waarom ze zo succesvol is gebleken, is een historische blik daarom onontbeerlijk. Dat historische perspectief kan licht werpen op de veranderende betekenis van de doorrekeningen en de ontwikkeling van hun invloed op de politiek door de tijd heen.

Het doen van historisch onderzoek in tijden van gesloten archieven brengt de nodige moeilijkheden met zich mee. Noodgedwongen is deze scriptie daarom met name gebaseerd op gedigitaliseerde bronnen, met name krantenartikelen en handelingen van de Tweede Kamer. Daarnaast waren twee betrokkenen – Flip de Kam en Eduard Bomhoff – bereid mijn vragen te beantwoorden over deze geschiedenis en hun eigen rol daarin. Voor de bronnen uit het GroenLinks archief heb ik dankbaar gebruik kunnen maken van de scans van Jasper Been, die een jaar eerder dan ik onderzoek deed naar de doorrekenkwesie binnen die partij. Ook heb ik van het Nationaal Archief een klein aantal scans van het CPB-archief kunnen ontvangen. Twee weken voor de inleverdatum heb ik bovendien nog zelf de archieven van het CPB, GroenLinks en de PvdA in kunnen zien om enkele lacunes aan te vullen; door de late moment en de beperkte beschikbaarheid van plaatsen heb ik daar echter niet zoveel gebruik van kunnen maken als ik had gewild.

Om aan alle verschillende aspecten van deze geschiedenis recht te doen, is dit onderzoek verdeeld in zes hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk behandelt de voorgeschiedenis van het CPB, de discussies rond zijn oprichting en zijn groeiende invloed in de jaren '50 en '60. In het tweede hoofdstuk behandel ik de jaren rond 1980, toen er in Nederland een omslag plaatsvond in zowel politieke als economische zin, en het CPB keurmeester werd van plannen van zowel coalitie als oppositie. Het derde hoofdstuk behandelt grofweg dezelfde periode, maar schetst juist ontwikkelingen op de achtergrond, zoals de toenemende waardering van economische expertise en de opkomst van neoliberalisme en managementpolitiek. Het vierde

---

¹⁵ Wendy Brown, *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution* (Brooklyn: Zone Books, 2015); Japhy Wilson en Erik Swyngedouw, red., *Seeds of Dystopia: Post-politics and the Return of the Political* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014).

hoofdstuk gaat in op de verkiezingscampagnes van 1986 en 1989, waarbij het CPB voor het eerst de verkiezingsprogramma's van enkele deelnemende partijen doorrekende. In het vijfde hoofdstuk is er aandacht voor het verkiezingsjaar 1994, waarin voor het eerst duidelijk werd hoe de doorrekeningen partijen dwongen om hun plannen aan te passen. In het zesde en laatste hoofdstuk behandel ik de doorrekeningen voor de verkiezingen van 1998 en 2002, in het bijzonder de groeiende weerstand tegen de depolitisering die het gevolg was van de doorrekeningen. Uit dit geheel zal duidelijk worden dat de doorrekeningen niet los gezien kunnen worden van die depolitisering van de Nederlandse politiek in de jaren '80 en '90.

I. Voorgeschiedenis: Het CPB 1945-1972

Om te begrijpen waarom politici in de jaren '80 het Centraal Planbureau uitkozen als instituut om hun partijprogramma's door te rekenen, waarom een instituut als het CPB überhaupt bestaat, en welke functie zij vervult in de Nederlandse politiek, is het belangrijk om bekend te zijn met de geschiedenis van de economische planning en het CPB in Nederland. In het volgende hoofdstuk ga ik daarom in op hoe het CPB als instituut tot stand is gekomen, hoe het tot zijn methode is gekomen, en welke relaties het door de tijd heen heeft onderhouden met politiek en pers. Uit dit hoofdstuk zal blijken dat de koers die uiteindelijk door het CPB en zijn opdrachtgevers in de politiek is gekozen niet alleen gevolgen heeft gehad voor het CPB zelf, maar ook aanzienlijke invloed heeft gehad voor de manier waarop in Nederland over sociaaleconomisch beleid wordt gesproken.

Jan Tinbergen en het plansocialisme in Nederland

Het Centraal Planbureau begon zijn werk op 15 september 1945, slechts een paar maanden na het einde van de Tweede Wereldoorlog. Na vijf jaar oorlog en bezetting was veel belangrijke infrastructuur beschadigd of vernietigd, waardoor er aan zo ongeveer alles tekort was. In de regeringsverklaring beweerde minister-president Schermerhorn daarom: 'herstel en opbouw van het Nederlandse produktievermogen zal alleen kunnen geschieden op de grondslag van een algemeen sociaal-economisch-financieel plan. Zulk een plan dient te worden ontworpen na aanwijzingen door de ministerraad, door een in te stellen wetenschappelijk Planbureau.'¹

Het idee van dat een wetenschappelijk bureau een belangrijke rol zou kunnen spelen in het maken van sociaaleconomisch beleid was zeker niet nieuw. Hoewel het idee van economische planning teruggaat tot de zeventiende eeuw, werden de eerste serieuze stappen hierin gezet tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen de strijdende machten vooruit moesten denken om verzekerd te zijn van voldoende materieel aan het front.² Hoewel ook de connectie met de vijfjarenplannen van de Sovjet-Unie snel wordt gelegd, waren andere voorbeelden voor Nederland waarschijnlijk invloedrijker.³

---

¹ Willem Schermerhorn, geciteerd in Ed van Cleeff, "De Voorgeschiedenis van het Centraal Planbureau", in *25 Jaar Centraal Planbureau* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1970), 13.

² Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 22.

³ Alberts, *Jaren van Berekening*, 40. Ook Van Cleeff benoemt als inspiratie voor Nederlandse plansocialisten niet de Sovjet-Unie, maar wel de Belgische plansocialist Hendrik de Man, het economisch beleid van de socialistische regering in Zweden, en de New Deal van de Amerikaanse president Roosevelt. Dit overigens in tegenstelling tot Passenier, die beweert dat het economische succes van de Sovjet-Unie in de jaren '30 wel degelijk een positieve invloed had op de Nederlandse houding tegenover planning. Zie Van Cleeff, "Voorgeschiedenis van het CPB", 10; Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 36.

In Nederland, zoals in andere landen, waren het vooral socialisten die met het economische planning aan de slag gingen. Zij wilden het gebruiken om de werkloosheid tijdens de Grote Depressie aan te pakken. De SDAP besloot daarom in 1934 om een Wetenschappelijk Bureau op te richten, dat een plan zou opstellen om op socialistische wijze de economische crisis te lijf te gaan. Directeur van dit Wetenschappelijk Bureau en hoofdauteur van het *Plan van de Arbeid* dat een jaar later gepubliceerd zou worden werd de plansocialist ir. Hein Vos. Zijn belangrijkste adviseur bij het opstellen van dit plan was Jan Tinbergen, de latere directeur van het Centraal Planbureau.

Tinbergen was opgeleid als natuurkundige, maar had zich in de jaren '30 toegelegd op de economie. Hij was één van de aanjagers van de kwantitatieve revolutie in de economie. Hij was ervan overtuigd dat de ontwikkelingen van de economie doorgrond en zelfs voorspeld konden worden met behulp van wiskundige modellen. Die modellen zelf waren echter geen doel voor Tinbergen, maar slechts een middel om tot een beter sociaaleconomisch beleid te komen. Tinbergen wilde dat zijn modellen niet abstract of theoretisch bleven, maar dat ze relevant waren voor de praktijk.⁴ De wiskundige benadering van de economie maakte het volgens hem mogelijk om vrij van ideologische vooroordelen de economie te doorgronden.⁵ Hij was ervan overtuigd dat, met de juiste informatie en modellen, de juiste koers voor de economie kon worden bepaald. Dat hij wars was van ideologische invloeden, betekende echter niet dat Tinbergen niet idealistisch was. Hij wilde met zijn modellen een betere en eerlijkere economie tot stand brengen, zonder schaarste en met ruimte voor ontplooiing en emancipatie voor iedereen. Ondanks zijn kwantitatieve benadering was de economie voor Tinbergen dus een morele wetenschap.⁶ In hun zoektocht naar de aard van de Nederlandse econoom vatten Van Dalen en Klamer de - zeer invloedrijke - erfenis van Tinbergen daarom samen in vier eigenschappen: kwantitatief, beleidsgericht, niet-ideologisch en gericht op consensus, en sociaal bewogen.⁷

Vanuit die vier eigenschappen droeg Tinbergen ook bij aan het *Plan van de Arbeid*. Daarin werd gepleit voor een ordening van de nationale economie en meer overheidssturing. Om de gewenste economische ontwikkeling te plannen zou onder andere een wetenschappelijk overheidsinstituut in het leven geroepen moeten worden. Dit leidde tot veel

---

⁴ Dekker, *Jan Tinbergen*, 25.

⁵ Frank A.G. den Butter, "An economic perspective", in *Economic Assessment of Election Programmes*, bewerkt door Johan J. Graafland en Arie P. Ros (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2003), 34.

⁶ Dekker, *Jan Tinbergen*, 215.

⁷ Harry van Dalen en Arjo Klamer, *Telgen van Tinbergen: Het verhaal van de Nederlandse economen* (Amsterdam: Balans, 1996), 36.

kritiek van liberale politici, die vonden dat het te veel trekken had van een Sovjet-achtige planeconomie. Maar ook vanuit confessionele hoek was er weinig steun: de ARP stelde dat het idee dat de economie, en daarmee de samenleving, maakbaar zou zijn van hoogmoed getuigde, en ook de katholieken achtten het Plan niet realistisch of haalbaar.⁸ Om te bewijzen dat zo'n sturing van de economie wel degelijk mogelijk en wenselijk was, zou Tinbergen in het daarop volgende decennium veelvuldig publiceren over de modellering en ordening van de economie.

De oprichting van het Centraal Planbureau

Hoewel het CPB al in september 1945 was begonnen met zijn werk, werd het wetsontwerp waarin zijn takenpakket en positie werd vastgelegd pas in maart 1946 bij de Tweede Kamer ingediend. Aangezien de SDAP een grote stempel drukte op dit kabinet en Vos de hoofdverantwoordelijke was, toonde dit wetsontwerp substantiële gelijkenissen met het vooroorlogse *Plan van de Arbeid*. Het benadrukte de noodzaak tot ordening van de nationale economie en een sturende hand van de overheid, en het middel daartoe was het gebruik van cijfers om verschillen van inzicht te overbruggen.⁹ De reacties vanuit liberale en confessionele hoek waren dan ook vergelijkbaar met die op het *Plan* een decennium eerder. Ruim een jaar later, onder het nieuwe kabinet-Beel I waarin de sociaaldemocraten de macht moesten delen met de KVP, en de katholieke minister Huysmans verantwoordelijk was voor het wetsvoorstel, werd daarom een nieuwe versie van het voorstel ingediend. Dit voorstel werd kort daarna door het parlement aangenomen.

De verschillen tussen het voorstel-Vos en het voorstel-Huysmans worden door meerdere auteurs geduid als een marginalisatie van het planbureau.¹⁰ Zij stellen dat in het voorstel-Vos het planbureau de taak zou hebben gehad om op basis van wetenschappelijke inzichten het sociaaleconomisch beleid vorm te geven. Het CPB zou in dat voorstel een heus 'planbureau' zijn, dat sturend optrad in de economie. Deze auteurs stellen dat na de verkiezingen van 1946, waarna de nieuwe PvdA haar macht moest delen met de KVP, deze sturende rol voor het CPB politiek onhaalbaar was geworden. In het voorstel-Huysmans werden daarom alle verwijzingen naar een 'geleide economie' geschrapt, en werd het CPB

---

⁸ Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 26.

⁹ Van den Bogaard, *Configuring the Economy*, 61-63.

¹⁰ Van Cleeff, "Voorgeschiedenis van het CPB", 14-18; Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 41-44; Van den Bogaard, *Configuring the Economy*, 61-65.

gereduceerd tot een wetenschappelijk adviesbureau dat weinig meer zou doen dan de toekomstige economische ontwikkelingen ramen.

In haar recente scriptie stelt Caecilia Moerdijk echter dat er serieuze kanttekeningen geplaatst moeten worden bij deze voorstelling van zaken. In het voorstel-Vos werd het planbureau bijvoorbeeld, ondanks de naam, ook al neergezet als slechts een wetenschappelijk adviesbureau aan de regering. Ze concludeert dat de twee voorstellen slechts op een aantal kleine punten van elkaar afweken, en dat die afwijkingen niet per se leidden tot een minder invloedrijk CPB. Zo werd het CPB in het voorstel-Huysmans meer onafhankelijk van de regering, en kreeg het meer adviestaken. Moerdijk beweert ook dat de strijd die werd gevoerd rond de oprichting van het planbureau eerder ging om het gewenste economisch beleid, dan om het planbureau zelf. Liberalen en confessionelen waren wel voor het oprichten van een planbureau, maar wilden niet dat dit een instrument zou worden voor sociaaldemocratisch beleid. De verschillen tussen Vos en Huysmans zaten volgens Moerdijk dus in de manier waarop ze het planbureau presenteerden: voor Vos was het essentiële schakel in de geleide economie, een term die liberalen en confessionelen deed rillen. Voor Huysmans was het een politiek neutraal, technisch instituut dat informatie aan zou leveren ten behoeve van het beleid. Voor de wettekst maakte dat niet uit, maar wel voor hoe het voorstel werd ontvangen.¹¹

Dit argument, dat het CPB niet zozeer minder machtig werd gemaakt, maar minder politiek, past ook bij de bewering van KVP-minister Van den Brink, die geloofde dat als de PvdA in de verkiezingen een meerderheid had behaald, het CPB en de SER een veel duidelijker socialistisch stempel zouden hebben gekregen.¹² Binnen het CPB werd de normatieve benadering van de economie daarom al snel opgegeven; die paste niet bij de rol die het planbureau van de politiek had toebedeeld gekregen.¹³ De idealist in Tinbergen was daar niet altijd tevreden mee. Hij bekende later dat hij niet alleen mogelijkheden had willen doorrekenen, maar ook wetenschappelijk onderbouwde voorkeuren had willen uitspreken.¹⁴ Dat was in het politieke klimaat na de oorlog echter niet gewenst.

Ondanks zijn teleurstelling leende Tinbergens kwantitatieve benadering zich goed voor zo'n neutrale, technische rol. Wiskunde en econometrische modellen werden dan ook steeds belangrijker in de beginjaren van het CPB. Waar het planbureau zich aanvankelijk nog

---

¹¹ Caecilia J. Moerdijk, "The establishment process of the Dutch Central Planning Bureau: A case study on economic planning in a capitalist and liberal democratic context" (Universiteit Leiden, 2021), 49-51.

¹² Van den Bogaard, *Configuring the Economy*, 60.

¹³ Dekker, *Jan Tinbergen*, 215-16; Van den Bogaard, *Configuring the Economy*, 55-59.

¹⁴ Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 40.

veel bezighield met de productie en rationering van allerlei schaarse goederen, werd de focus al snel verlegd naar de macro-economie. Macro-economische modellen stonden op dit moment echter nog in de kinderschoenen, en het duurde dan ook even voordat het CPB serieus werd genomen door specialisten in het kabinet en binnen andere ministeries. Als nieuwkomer ging de invloed van het CPB meestal ten koste van de invloed van andere ambtenaren, en die waren vaak niet enthousiast dat hun expertise werd vervangen door econometrische modellen waarvan het nut nog niet alom geaccepteerd was.¹⁵

Innovatie en acceptatie: de jaren '50 en '60

In de jaren na de wederopbouw nam de invloed van het CPB toe. Naast zijn centrale rol binnen de SER, werden ook zijn adviezen aan het kabinet tijdens de Koreaoorlog gewaardeerd. Het CPB had recentelijk zijn eerste macro-economische modellen ontwikkeld. Die werden voor het eerst gebruikt in 1951 voor een advies aan de SER. Maar de recent uitgebroken Koreaoorlog zorgde voor veel onzekerheid over de economische situatie in Nederland zo kort na de bezetting. Het CPB besloot daarom om verschillende scenario's uit te werken, van een pessimistisch tot een optimistisch scenario. Deze verschillende scenario's werden veel beter ontvangen door beleidsmakers dan de harde cijfers die het CPB eerder had geleverd.¹⁶

Daarnaast begon het CPB in deze tijd ook met het doorrekenen van verschillende beleidsopties en het uitsplitsen van externe factoren en beleidseffecten in de prognoses.¹⁷ Voorheen hadden de publicaties maar één projectie gegeven van de toekomstige ontwikkeling van de economie. Vanaf de vroege jaren '50 kwamen de 'spoorboekjes' in zwang: tabellen waarin de verwachte ontwikkeling bij ongewijzigd beleid werd vergeleken met de te verwachte ontwikkeling bij verschillende beleidsinterventies. Op deze manier werd de keuze voor welk beleid gevoerd zou worden aan politici gelaten, die erop vertrouwden dat de cijfers van het CPB hen goed inzicht gaven in de gevolgen van hun keuzes. Op deze manier werden binnen de SER en de CEC¹⁸ de beleidsdiscussies al snel gereduceerd tot technische verhandelingen over de cijfers tot twee decimalen achter de komma.¹⁹

Ondertussen werd aan de kwaliteit van de modellen hard gewerkt. Waar begin jaren '50 macro-economische modellen een nieuwigheid waren en er regelmatig naast zaten,

---

¹⁵ Passenier, 68, 81-82.

¹⁶ Kayzel, "A Night Train in Broad Daylight", par. 16, 19.

¹⁷ Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 181.

¹⁸ Centrale Economische Commissie, een commissie van hoge ambtenaren van de ministeries van Financiën, Economische Zaken, Sociale Zaken, en de directeurs van het CPB en DNB.

¹⁹ Kayzel, "A Night Train in Broad Daylight", par. 21-25.

worden in de tien jaar daarna veel nieuwe modellen ontwikkeld.²⁰ Zo begon het CPB midden jaren '50 met kwartaalprojecties, en begin jaren '60 met middellange-termijnprojecties.²¹ Een studie uit 1965 bevestigde bovendien dat die modellen zeer goed waren in het voorspellen van de economische ontwikkelingen.²² Betere modellen bleken echter ook complexere modellen te zijn, waardoor zelfs politici met gedegen economische kennis ze niet meer konden doorgronden. Doordat het CPB zich sowieso al met name bewoog tussen de SER en de CEC werden zijn activiteiten voor de buitenwereld steeds minder toegankelijk.²³

Al met al werkte het CPB zich dus in zijn eerste 25 jaar op tot een centrale spil in de voorbereiding van economisch beleid. Zijn rapportages vonden gretig aftrek bij politici, SER, en ambtenaren, en het werken met econometrische modellen en 'spoorboekjes' werd gemeengoed. Oud-directeur Van den Beld blikte in 1984 terug: 'het CPB heeft in de eerste jaren zijn invloed moeten bevechten. Dat is nu nog wel zo. Maar pas na 1965 werd de invloed meer systematisch.'²⁴ Dat kwam met name doordat de macro-economische benadering een alom geaccepteerde, en zelfs dominante manier was geworden waarop men over sociaaleconomisch beleid sprak; de modellen definieerden de doel- en instrumentvariabelen en maakten daardoor een kwantitatieve politiek mogelijk. Zelfs Tinbergen merkte dat er hierdoor steeds minder ruimte was voor kwalitatieve politiek, over welk economisch beleid überhaupt wenselijk was en wat de doelen daarvan zouden moeten zijn.²⁵

Vast staat in ieder geval dat het CPB bij het aantreden van de jaren '70 een speler van formaat was geworden in het Nederlandse politieke landschap. Zijn ramingen en adviezen werden zeer serieus genomen, en het oordeel van het CPB was vaak een beslissende factor in de afweging of een voorgestelde beleidsmaatregel realistisch was. In de oprichtingsfase was ervoor gekozen om het CPB te laten functioneren binnen het verzuilde systeem, in plaats van daarboven; het was niet aan het CPB om beleidsdoelen op te stellen of aanbevelingen te doen, zijn taak moest zich beperken tot het maken van projecties en doorrekenen van mogelijkheden op basis waarvan politieke beslissingen gemaakt konden worden. De taal van econometrische modellen bleek echter een aura van onvermijdelijkheid met zich mee te dragen; in de analyses

---

²⁰ Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 125-40.

²¹ Passenier, 145, 158-62.

²² Passenier, 146-47.

²³ Kayzel, "A Night Train in Broad Daylight", par. 26.

²⁴ Cees van den Beld, 1984, geciteerd in Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 264.

²⁵ Jan Tinbergen, *On the Theory of Economic Policy. Contributions to Economic Analysis* (Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1952), hfdst. 1, geciteerd in Kayzel, "A Night Train in Broad Daylight", par. 28.

hoefde geen expliciete voorkeur uitgesproken te worden om duidelijk te maken welk beleid volgens het CPB het meest effectief zou zijn. De cijfers haalden vaak de angel uit een politiek debat over economisch beleid. Daarmee werd het maken van beslissingen makkelijker, doordat het scala aan mogelijke beslissingen werd ingeperkt, en de overgebleven beslissingen werden gedefinieerd in cijfers in plaats van in politieke principes. In de komende jaren zou echter steeds duidelijker naar voren komen dat ook econometrische modellen slechts een beperkte weergave van de realiteit gaven, en dat politieke strijd niet alleen gevoerd kon worden over de uitkomsten van de modellen, maar ook over de modellen zelf.

II. Modellen, doorrekeningen, en economische crisis, 1972-1984

Het CPB had zich in de eerste kwarteeuw van zijn bestaan genesteld als een belangrijk adviseur van de regering in sociaal- en financieel-economisch beleid. De taal van het planbureau, de taal van cijfers en modellen, was bovendien leidend geworden in debatten over dat beleid. Om die reden zouden in de periode daarna ook oppositiepartijen steeds vaker bij het planbureau aankloppen voor een stempel van goedkeuring voor hun tegenbegrotingen. In de economisch turbulente tijden die aanbraken met de regeerperiode van het kabinet-Den Uyl zou de invloed van het planbureau bovendien niet alleen groter worden, maar zou het bureau zelf, en de modellen waar het zijn adviezen op baseerde, ook volop in de belangstelling komen te staan. In dit hoofdstuk gaan we daarom in op die periode van economische crisis, waarin het CPB, dankzij nieuwe modellen, een oplossing presenteerde voor de economische malaise en daarmee politiek ging bedrijven.

Onder het kabinet-Den Uyl: Tegendraads maar invloedrijk

Omdat PvdA-voorman Den Uyl het CPB, als geesteskind van zijn partij, een warm hart toe droeg, verliep de samenwerking tussen regering en CPB in deze periode over het algemeen soepel. Toch traden er regelmatig verschillen van inzicht op.¹ Den Uyl was in 1972 aan de macht gekomen met de uitgesproken socialistische belofte om 'kennis, macht, en inkomen' te herverdelen. Bij het CPB vond ondertussen echter een serieuze omslag plaats in het denken over de economie. Sinds de late jaren '60 had een kleine groep neoklassieke economen in Nederland gewaarschuwd tegen de uitbreiding van de publieke sector, die tot hogere belastingdruk zou leiden en daardoor grote economische schade aan zou richten. Hoewel deze groep economen op dit moment nog niet dominant was, vond ze wel belangrijke medestanders in de CEC. Ook CPB-directeur Van den Beld zou een sympathisant zijn geweest.²

Het verschil in economisch inzicht tussen het CPB en de regering-Den Uyl kwam het sterkst tot uiting in de discussie over de toenemende werkloosheid. Den Uyl had daarover klassiek Keynesiaanse denkbeelden. Het CPB had echter recent een model ontwikkeld dat werkloosheid vanuit neoklassieke inzichten verklaarde. Dit jaargangenmodel ging er vanuit dat werkgevers een keuze hadden tussen het aantrekken van nieuwe medewerkers of het

---

¹ Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 268.

² Kayzel, "A Night Train in Broad Daylight", par. 32-35.

kopen van nieuwe machines. Hierdoor kwam de oorzaak van structurele werkloosheid bij hoge arbeidskosten te liggen: zolang de kosten van nieuwe medewerkers hoger waren dan de kosten van nieuwe apparatuur, zouden werkgevers geen nieuwe banen creëren. Dit model werd voor het eerst gepubliceerd in 1974.³ Dat het CPB als geesteskind van de sociaaldemocratie zich tot het neoklassieke theorieën keerde was overigens niet zo verbazingwekkend als het lijkt; Tinbergen zelf had was ook geïnspireerd geweest door neoklassieke economie, met name omdat het sterk leunde op wiskundige berekeningen.⁴

In de loop van 1975 leverde dit model, dat de naam VINTAF zou krijgen, al een aantal voorspellingen voor de ontwikkeling van de werkloosheid die in het kabinet zorgen baarden. Den Uyl had bij de bespreking van die stukken in de Ministerraad duidelijk moeite met de boodschap van het CPB, die lijnrecht inging tegen het sociaaleconomisch beleid dat hij wilde voeren.⁵ De echte omslag kwam echter in de zomer van 1975, toen het planbureau voorspelde dat het aantal werklozen zou oplopen tot 300.000 in 1980. Minister van Financiën Duisenberg stelde op aangeven van het planbureau de 1%-norm voor: een beperking van de stijging van de overheidsuitgaven, zodat de collectieve lasten per jaar niet meer dan 1% zouden stijgen ten opzichte van het nationaal inkomen. Het voorstel leidde tot veel weerstand in de ministerraad, maar Duisenberg wist met behulp van de CPB-cijfers zijn collega's te overtuigen van de noodzaak van de maatregel.⁶ Deze ommezwaai kwam nota bene tot stand met dank aan cijfers van een model dat nog niet compleet was; het schortte nog aan vraagelementen in de analyse. Willem Drees jr., oud-medewerker van het CPB en toenmalig Kamerlid, stelde dat het CPB zelden zoveel invloed had gehad op ministers als in die zomer van 1975.⁷

Doordat dit nieuwe model van het CPB zo'n grote invloed had op het regeringsbeleid, en doordat het symbool stond voor een verandering in het economisch denken in deze periode, werd het een onderwerp van debat onder economen, zowel in vakbladen als in de massamedia. Verschillende varianten van het CPB-model werden ontwikkeld, die vaak uitmondde in andere, soms zelf compleet tegenovergestelde oplossingen voor de werkloosheid.⁸ Het publieke en academische debat over de modellen van het CPB was een nieuw fenomeen, maar het is goed mogelijk dat, zoals Tom Kayzel beweert, dit de bedoeling

---

³ Kayzel, par. 39–41; Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 220–23.

⁴ Van den Bogaard, *Configuring the Economy*, 41.

⁵ Passenier, *Van Planning naar Scanning*, par. 267.

⁶ Anet Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987: Dromer en doordouwer* (Amsterdam: Balans, 2008), 314–15; Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 203–4; Kayzel, "A Night Train in Broad Daylight", par. 47.

⁷ Willem Drees jr, 1993, geciteerd in Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 268.

⁸ Kayzel, "A Night Train in Broad Daylight", par. 42–43.

was van het CPB. CPB-medewerkers Tjan, Den Hartog en Van de Klundert, die het model hadden ontwikkeld, presenteerden het in 1975 op een bijeenkomst van de Vereniging voor Staathuishoudkunde, en Van de Klundert bracht twee jaar later een boekje over het model uit voor een breed publiek.⁹

Het CPB sloeg in deze periode duidelijk een nieuwe weg in: in plaats van een adviesbureau voor het kabinet te zijn met weinig contact met de buitenwereld, roerde het zich steeds vaker in het publieke debat. In 1972 werd voor het eerst een persconferentie georganiseerd bij publicatie van het CEP, en regelmatig liet het CPB in de krant horen welke sociaaleconomische beleidsvoorstellen wel of niet haalbaar zouden zijn.¹⁰ In kranten werden de bijdragen van het CPB over het algemeen gretig geaccepteerd, maar onder economen was er meer strijd; Van den Beld en onderdirecteur Weitenberg gaven later toe dat de felle reacties vanuit universiteiten hen wel enigszins verrast hadden.¹¹

VINTAF-II en de kabinetsformatie van 1977

Het CPB had zijn invloed duidelijk laten gelden onder het kabinet-Den Uyl, maar had dat gedaan in een periode waarin de eigen nieuwe koers nog niet volledig was uitgekristalliseerd. Die onzekerheid kwam ook tot uiting in de adviezen en doorrekeningen van het planbureau. Aanvankelijk was er gepleit voor een 0%-norm, en de eerste berekeningen van de effecten van Duisenberg's 1%-beleid waren dan ook niet erg positief. In de loop van het voorjaar begon het CPB echter aan zijn eigen veronderstellingen te twijfelen. De maatregelen van de regeringsnota *Selectieve Groei*, waarin onder andere uitgaven boven de 1%-norm zaten om de werkloosheid aan te pakken, vielen daarom goed bij het planbureau. De raming van september 1976 voorspelde onder andere een sterke afname van de werkloosheid tot 150.000 in 1980.¹² Het leek er dus op dat het crisisbeleid van Den Uyl zijn vruchten zou gaan afwerpen.

Bij de verkiezingen het jaar daarop behaalde de PvdA een glansrijke overwinning. Een formatie met het CDA, de tweede partij, lag voor de hand. Maar krap twee weken nadat Den Uyl was aangewezen als formateur kwam de CEC met een explosieve nota op basis van nieuwe CPB-berekeningen: zonder nieuwe maatregelen zou de werkloosheid in 1981 op

---

⁹ Kayzel, par. 49-51.

¹⁰ Kayzel, par. 52; Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 280.

¹¹ Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 284.

¹² Richard T. Griffiths, *The Netherlands Central Planning Bureau*, bewerkt door Richard T. Griffiths, *The Economy and Politics of the Netherlands since 1945* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1980), 151.

275.000 uitkomen.¹³ Dat was bijna een verdubbeling van de prognose van een jaar eerder. De oplossingen die werden voorgesteld – loonmatiging, belastingverlaging, een 0%-norm en bezuinigingen op uitkeringen – gaven het CDA bovendien veel munitie voor de formatieonderhandelingen. Ook CPB-onderdirecteur Weitenberg hield nogmaals een pleidooi voor een 0%-norm voor de collectieve sector.¹⁴

De verontwaardiging bij de PvdA werd echter pas compleet toen bleek dat de berekeningen het gevolg waren van de ingebruikname van een nieuw rekenmodel bij het CPB, VINTAF-II, waarin voor het eerst de nieuwe, neoklassieke denkwijzen over het ontstaan van werkloosheid volledig werden toegepast.¹⁵ De resultaten van dit nieuwe rekenmodel waren niet naar de zin van de PvdA-fractie en hoofdonderhandelaar Van Thijn: ‘deze keer bakt het CPB ze wel erg bruin. [...]. Bij nadere beschouwing blijkt dit cijfer [van 275.000 werklozen in 1981] het resultaat te zijn van drie volstrekt uiteenlopende wijzigingen. Het CPB heeft zich een nieuw model aangemeten, heeft daarbij nieuwe uitgangspunten geïntroduceerd en bovendien nieuwe beleidsvarianten toegepast. Op slag stort de economie in elkaar. [...] Het is duidelijk dat wij met de modellenbouwers van het CPB niet goed raad weten.’¹⁶

Van Thijn's vertrouwen in het planbureau was serieus aangetast; een paar weken later zette hij zelfs vraagtekens bij de 1%-norm en het nut van ramingen voor beleid als die een incompleet beeld geven en om de paar maanden achterhaald raken.¹⁷ Dit cynisme over de cijfers van het CPB werd overigens breed gedeeld binnen de PvdA-fractie. Hoewel Duisenberg daar begrip voor had, wees hij er fijntjes op dat niemand betere cijfers had dan het CPB.¹⁸ Van Thijn besloot daarom om het CPB te vragen dezelfde doorrekening te doen met het oude model, waar een enigszins rooskleuriger beeld uitkwam.

Toen doorrekeningen van weer een ander pakket maatregelen opnieuw een andere blik op de problematiek boden, was ook economisch commentator van het actualiteitenprogramma *AVRO's Televisier* Ed Peereboom ten einde raad. Van Thijn citeerde hem in zijn dagboek met enig genoegen: ‘Als er van het CPB, in een maand of tien, zoveel verschillende en zoveel ontzettend uiteenlopende voorspellingen komen over een en hetzelfde

---

¹³ Het was overigens de eerste keer dat het CPB op deze manier bij de formatie werd betrokken. In 1971 en 1973 waren er ook gesprekken geweest, maar had het CPB geen berekeningen geleverd. Zie Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 276.

¹⁴ Harry van Seumeren, ‘Sombere nota over werkloosheid: Ingrep in economie nodig’, *de Volkskrant*, 17 juni 1977; *Ibid.*, ‘PvdA in discussie over economie: Eigen visie gezocht op sombere analyses’, *de Volkskrant*, 17 juni 1977.

¹⁵ Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 223–24.

¹⁶ Ed van Thijn, *Dagboek van een Onderhandelaar: 25 mei - 11 november 1977* (Amsterdam: Van Genneep, 1978), 28.

¹⁷ Van Thijn, 44.

¹⁸ Van Thijn, 53.

onderwerp, dan moet ik droevig bekennen dat ik er niet veel meer van begrijp [...] Ik vind het erg verdrietig, zelf, dat ik niet zeker weet in hoeverre we het CPB nu verder nog *au serieux* kunnen en moeten nemen.¹⁹ Van Thijn zelf liet trouwens niet onbenoemd dat hij meer vertrouwen had in de nieuwste doorrekeningen, die de PvdA beter lagen.

Hoewel de uitkomsten van de herberekening met het oude model marginaal beter waren voor de PvdA, merkte Leen Hoffman, toenmalig eindredacteur van het vakblad *Economisch Statistische Berichten (ESB)*, op dat Van Thijn hiermee wel impliciet de denkwijze bevestigde dat als de voorspelde ontwikkelingen uit zouden komen, een beperking van de overheidsuitgaven de enig mogelijke oplossing zou zijn.²⁰ Anders gezegd, het politieke debat ging niet langer over welke aanpak van de werkloosheid het eerlijkst of effectiefst zou zijn, maar over welk model gebruikt moest worden voor de probleemanalyse.

VINTAF-II zorgde niet alleen in de politiek voor opschudding: ook in *ESB* ontstond een levendige discussie over de merites van het model. De linkse economen Driehuis en Van der Zwan gaven hiertoe de aanzet toen zij in twee opeenvolgende artikelen niet alleen het model zelf, maar ook de manier waarop het gebruikt werd bekritiseerden.²¹ Ze beweerden dat het model was gemaakt niet om de effectiviteit van maatregelen te toetsen, maar om bepaalde maatregelen (loonmatiging, bezuinigingen) als onvermijdelijk te presenteren. Driehuis, die zelf voorheen bij het CPB had gewerkt, vatte zijn opvattingen in een ander artikel als volgt samen: 'De tragedie wil dat het kabinet-Den Uyl werkte met een beleidsvoorbereidend instrumentarium dat een socialistische keuze bij voorbaat uitsloot.'²² CPB-onderdirecteuren Weitenberg en Den Hartog reageerden later dat jaar in twee artikelen op de kritiek van Driehuis en Van der Zwan. Ze gaven daarin toe dat het model nog niet compleet was en op een aantal belangrijke punten verbeterd kon worden. Tegelijkertijd wezen ze insinuaties dat het CPB vooringenomen zou zijn resoluut van de hand.²³ Het feit dat de discussie in *ESB* over de tekortkomingen van VINTAF-II nog enige jaren aanhield, zal het gevoel dat de sociaaldemocraten het slachtoffer waren geworden van de voorbarige toepassing van een nieuw rekenmodel echter niet hebben verminderd.

---

¹⁹ Van Thijn, 85–86.

²⁰ Leen Hoffman, "Struisvogelpolitiek bij kabinetsformatie", *Het Vrije Volk*, 2 augustus 1977.

²¹ Wim Driehuis en Arie van der Zwan, "De voorbereiding van het economisch beleid kritisch bezien (I)", *Economisch Statistische Berichten* 62, nr. 3119 (1977): 828–35; Wim Driehuis en Arie van der Zwan, "De voorbereiding van het economisch beleid kritisch bezien (II)", *Economisch Statistische Berichten* 62, nr. 3120 (1977): 856–63.

²² Wim Driehuis, "Socialistisch beleid en economische analyse", *Socialisme en Democratie*, nr. 5 (1977): 233.

²³ Hans den Hartog en Hans Weitenberg, "Econometrische modellen en economische politiek (I)", *Economisch Statistische Berichten* 62, nr. 3134 (1977): 1236–42; Hans den Hartog en Hans Weitenberg, "Econometrische modellen en economische politiek (II): Toepassing Vintaf-model: CED- en CEC-projecties", *Economisch Statistische Berichten* 62, nr. 3135 (1977): 1269–73.

Maar de acties van het CPB waren in zekere zin wel begrijpelijk: VINTAF-II was een model dat de werkelijkheid beter leek te beschrijven, dus het was vanzelfsprekend om het zo snel mogelijk in gebruik te nemen. De timing was echter uiterst pijnlijk omdat daarmee het regeringsbeleid – dat gebaseerd was op oudere cijfers – werd afgedaan als onvoldoende, de verkiezingsprogramma's achterhaald raakten en de formatieonderhandelingen een nieuwe toon kregen. De totstandkoming van een tweede kabinet-Den Uyl liep uiteindelijk weliswaar om andere redenen spaak, maar het vertrouwen van de grootste partij in de Tweede Kamer in het planbureau had serieuze schade opgelopen. Het verzoek om een herberekening met het oude model getuigde hiervan; Van Thijn noemde dit 'onze gemeenste vraag'.²⁴ Passenier beweert dat deze episode ook binnen het CPB 'gesprekstof over de wijze waarop een CPB eigenlijk in het apparaat van de overheid zou moeten worden ingepast' opleverde.²⁵ Maar gezien de grote rol die het CPB in de daaropvolgende formaties zou aannemen zal de conclusie van die gesprekken in ieder geval niet zijn geweest dat een terughoudender rol tijdens verkiezingen en formaties gepast zou zijn.

Het CPB als keurmeester: Doorrekeningen van 1978 tot 1984

Ondanks de ongelukkige timing bij het introduceren van het nieuwe rekenmodel zou de invloed van het CPB in de jaren daarna alleen maar groter worden. De redenen hiervoor moeten vooral gezocht worden in de economische crisis en werkloosheid die in die tijd de politiek domineerden. Het leek duidelijk dat het sociaaleconomisch beleid dat tot dan toe was gevoerd de problematiek niet zou oplossen, en het CPB bood een onderbouwd alternatief aan. Dat alternatief van loonmatiging en bezuinigingen was weliswaar pijnlijk, maar het was een boodschap die goed te begrijpen was voor politici en ontsloeg hen bovendien van de verantwoordelijkheid om zelf met alternatief beleid op de proppen te komen.

De coalitie van CDA en VVD was er in ieder geval één die meer trek had in dit soort beleid dan de PvdA. Een half jaar na aantreden presenteerden zij *Bestek '81*, een plan om de crisis aan te pakken dat met name rustte op bezuinigingen op de collectieve sector en een lastenverlichting voor bedrijven. Het CPB had uiteraard de gevolgen van dit plan doorgerekend, maar dat niet alleen: de PvdA presenteerde een alternatief, *Werkgelegenheid door Solidariteit*, dat ook was doorgerekend. Dit plan, dat inzette op sterke loonmatiging voor de

---

²⁴ Van Thijn, *Dagboek van een Onderhandelaar*, 85.

²⁵ Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 275.

inkomens boven modaal en banencreatie door de overheid, zou volgens het CPB resulteren in zo'n 30.000 minder werklozen in 1981 dan *Bestek '81*.²⁶

Bij de behandeling in de Kamer viel het op dat de PvdA die positieve doorrekening niet volledig uit leek te buiten; financieel woordvoerder Dolman hechtte meer waarde aan het solidair verdelen van de pijn van bezuinigingen dan aan een iets lagere werkloosheid op korte termijn.²⁷ Blijkbaar was de PvdA nog steeds sceptisch over de modeluitkomsten, en wilde ze liever het debat voeren over normatieve overwegingen. Dolman had er wel plezier in dat de doorrekeningen nu eens in het voordeel van de PvdA uitkwamen. Toen minister van Financiën Andriessen vraagtekens stelde bij de berekeningen van het planbureau, riposteerde Dolman: 'als de heer Andriessen kritiek heeft op het CPB, moet hij daar gaan praten.'²⁸ Ook dat illustreert echter dat de PvdA het vooral niet te veel over de cijfers wilde hebben.

Enkele jaren later werd de rol van het CPB in de kabinetsformatie flink vergroot met dank aan een advies van de Studiegroep Begrotingsruimte uit 1982.²⁹ Deze studiegroep constateerde dat in voorgaande kabinetsformaties partijen zeer gedetailleerde en bindende financieel-economische afspraken hadden gemaakt. Deze afspraken gingen meestal echter over op welke posten niet bezuinigd kon worden, of waar meer geld naartoe moest. In combinatie met een vaak gebrekkige informatievoorziening aan de onderhandelaars en een onderschatting van de ernst van de economische situatie had dit ertoe geleid dat het gemaakte financieel-economisch beleid niet toereikend was geweest om de crisis aan te pakken.

De studiegroep pleitte er daarom voor om onderhandelaars tijdens de formatie meer toegang te geven tot informatie en te laten adviseren door ambtenaren met kennis van de materie, bijvoorbeeld die van het CPB. Ook adviseerde de studiegroep om gedetailleerde afspraken te maken over op welke beleidsterreinen bezuinigd zou worden, en hoeveel precies. Om zulke afspraken mogelijk te maken zouden onder andere ambtelijke adviezen een duidelijkere functie krijgen tijdens de formatie: die zouden bepalen hoeveel er bezuinigd moest worden en wat bepaalde bezuinigingen precies op zouden leveren.³⁰

---

²⁶ Johan van Merriënboer, Peter Bootsma, en Peter van Griensven, *Van Agt biografie: Tour de force* (Amsterdam: Boom, 2008), 342. Voor zover ik heb kunnen vinden was dit de eerste keer dat een oppositiepartij op deze wijze gebruik heeft gemaakt van de diensten van het CPB. Dit zou in ieder geval passen in het beeld dat Passenier schetst van intensivering van contact tussen het CPB en parlement. Zie Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 275-76.

²⁷ *Handelingen II 1978-1979*, p. 266.

²⁸ *Handelingen II 1978-1979*, p. 364, 398.

²⁹ De Studiegroep Begrotingsruimte is een verzameling van topambtenaren van de ministeries van Financiën, Economische en Sociale Zaken en vertegenwoordigers van het CPB en DNB. Een aantal maanden voor de Tweede Kamerverkiezingen brengen zij traditiegetrouw een advies uit over overheidsfinanciën in

³⁰ *Kamerstukken II 1982-1983*, 17 600, nr. 1, bijlage 7, met name p. 159. Zie ook José Toirkens, "Goede informatie vooraf gewenst bij opstellen van regeerakkoord", *NRC Handelsblad*, 17 september 1982.

De modellen van het CPB, die de basis vormden van veel van die ambtelijke adviezen, zouden dus feitelijk de onderhandelingsruimte tijdens de formatie gaan bepalen. Deze aanbevelingen werden grotendeels overgenomen tijdens de formatie van het kabinet-Lubbers I; adviezen van de CEC vormden de basis van de sociaaleconomische plannen in het regeerakkoord, en alle ministers bevestigden dat de in het regeerakkoord afgesproken doelstellingen geen richtlijnen waren, maar harde afspraken.³¹

Overigens nam het CPB in de aanloop naar deze formatie opnieuw een nieuw macromodel in gebruik, genaamd FREIA. Hoewel dit nieuwe model werd getypeerd als meer 'Keynesiaans' dan zijn voorganger, bleek het in de praktijk bij berekeningen voor een rapport van de CEC aan de kabinetsformateur grotere bezuinigingen te verantwoorden.³² CPB-directeur Van den Beld trok echter de wijsheid van zijn eigen model in twijfel door te stellen dat bezuinigingen van de orde van grootte die het model adviseerde niet haalbaar zouden zijn.³³ Hij dacht dat al te grote bezuinigingen schadelijk zouden zijn voor de bestedingen en daarmee de economie, via relaties die blijkbaar niet in het model verwerkt waren.

Bij de behandeling van de eerste begroting van het nieuwe kabinet-Lubbers I brachten dit keer zowel de PvdA als D66 een door het CPB doorgerekend alternatief plan in.³⁴ Namens de PvdA presenteerden Den Uyl en zijn financieel woordvoerder Wöltgens hun eigen alternatief.³⁵ Dat plan deed het in de doorrekening namelijk op enkele punten beter dan het kabinetsbeleid. Maar de PvdA werd door de coalitiepartijen erop aangevallen dat de effecten op langere termijn niet goed uit zouden pakken. Deze verwijten waren lastig hard te maken, aangezien het CPB voor de periode na 1985 niet het volledige plan had doorgerekend. Zo konden dus, op basis van dezelfde doorrekeningen, zowel oppositie als coalitie verkondigen dat zij het meest verstandige financieel-economisch beleid voorstonden. Bij lastige vragen waarvan men het antwoord niet meteen paraat had, werd vaak zonder verdere toelichting verwezen naar de doorrekening.³⁶

---

³¹ Peter van Griensven, "Eendracht, daadkracht, no-nonsense: De formatie van het kabinet-Lubbers I (1982)", in *Kabinetsformaties 1977-2012* (Amsterdam: Boom, 2016), 144, 152.

³² Kees Caljé en José Toirkens, "De worsteling van het Centraal Planbureau met de werkelijkheid", *NRC Handelsblad*, 13 oktober 1982.

³³ Eric Pijnaken, "Aanval op Den Uyl", *Algemeen Dagblad*, 23 september 1982; José Toirkens en Ton van Zweeden, "Kabinet staat met economisch beleid voor groot dilemma", *NRC Handelsblad*, 10 september 1982.

³⁴ *Kamerstukken II 1983-1984*, 18 100, nr. 4 en nr. 40.

³⁵ *Handelingen II 1983-1984*, p. 296-305, 353-361.

³⁶ Zie bijvoorbeeld Wöltgens' reactie op vragen van De Korte over de bezuinigingen van de PvdA in *Handelingen II 1983-1984*, p. 354.

Om de kritiek dat hun plan op de lange termijn niet betaalbaar zou zijn te pareren, besloten PvdA en D66 allebei ook een alternatief plan voor de middellange termijn uit te werken als tegenhanger van het regeerakkoord.³⁷ Omdat het PvdA-alternatief opnieuw op een aantal indicatoren beter scoorde dan het regeeringsplan, bouwde Wöltgens zijn betoog rond dit plan.³⁸ Waar de PvdA vijf jaar eerder nog voor een normatieve uitleg was gegaan, stortte de partij zich nu vol op de modellen en cijfers als onderbouwing van het eigen alternatief. VVD-woordvoerder De Korte suggereerde opnieuw dat de kosten van het PvdA-plan buiten de doorgerekende periode zouden vallen, maar het is onduidelijk waar hij dit op baseerde.³⁹ Overigens kreeg ook het D66-plan een betere doorrekening dan het regeerakkoord.⁴⁰

In zijn reactie op de alternatieve plannen van PvdA en D66 wees minister van Financiën Ruding erop dat de gedwongen arbeidstijdverkorting van die plannen onwenselijk of zelfs onhaalbaar zou zijn. Daarnaast maakte hij er een punt van, zoals Van Aardenne in een brief een paar maanden eerder ook al had gedaan, 'dat er aanzienlijke onzekerheidsmarges in de ramingen van het CPB voor de middellange termijn zitten.'⁴¹ Aangezien het kabinet bezig was met het ontwikkelen van nieuw beleid, was hij bovendien van mening dat de vergelijking van de alternatieve plannen met het regeringsscenario mank ging. Hij werd hierop aangevallen door Den Uyl, die erop wees dat het niet zo vreemd was dat het CPB het regeerakkoord als uitgangspunt had genomen.

Ruding legde vervolgens uit waarom hij inschatte dat de lastenverlichting die de PvdA voorstelde, niet zo positief uit zou vallen als ze in het plan gepresenteerd werd. Hierop verweet Den Uyl hem en zijn collega Van Aardenne dat zij het gezag van het CPB aantastten door twijfels uit te spreken over de berekeningen. Dit was een verwijt dat Ruding verre van zich wierp. Hij legde uit dat hij slechts de beleidsveronderstellingen van de PvdA had bekritiseerd; het is echter lastig om achteraf vast te stellen welke veronderstellingen de PvdA precies had ingediend bij het CPB en in hoeverre die zijn nagerekend. Ruding stelde ook dat hij als afgestudeerde in de econometrie heel goed wist dat de uitkomsten van elk model slechts betrekkelijk waren. Den Uyl liet echter niet los: 'U ontwijkt een politieke confrontatie door het wekken van twijfel aan de juistheid van de berekeningen door een instantie die u op deze wijze als verantwoordelijke minister niet behoort aan te vallen.'⁴²

---

³⁷ *Kamerstukken II 1983-1984*, 18 400, nr. 1-4.

³⁸ *Handelingen II 1983-1984*, p. 5560-5564.

³⁹ *Handelingen II 1983-1984*, p. 5566.

⁴⁰ *Handelingen II 1983-1984*, p. 5573-5574.

⁴¹ *Handelingen II 1983-1984*, p. 5586.

⁴² *Handelingen II 1983-1984*, p. 5589.

Hier voltrok zich een opzienbarend scenario: de oppositie legde, dankzij een goede doorrekening van een overheidsinstantie, de regering het vuur aan de schenen. De regering, en opdrachtgever van die overheidsinstantie, voelde zich daarop gedwongen te beweren dat hetzij de vergelijking niet terecht was, hetzij de veronderstellingen van de berekeningen niet klopten. Hierdoor maakte de regering zichzelf vatbaar voor het verwijt dat ze zelf met cijfers zat te goochelen, en alleen aan die cijfers waarde hechtte die haar goed uitkwamen. Ook Eduard Bomhoff beweert dat Ruding zich als minister niets van het planbureau aantrok, maar de IMF-orthodoxie van lastenverlichting doorvoerde ongeacht de ramingen.⁴³ Ruding had echter niet volledig ongelijk; de oppositieplannen verschenen meestal enkele maanden na de regeringsplannen, terwijl de economische vooruitzichten zich snel ontwikkelden. Er was dus behoefte aan een vergelijking op basis van gelijke voorwaarden.

Vanaf de jaren '70 positioneerde het CPB zich dus steeds nadrukkelijker in het publiek debat. Het bood zijn adviezen niet alleen maar aan de regering aan, maar was ook de oppositie van dienst en gaf in de media tekst en uitleg bij zijn modellen en prognoses. De politieke invloed van die modellen tekende zich bovendien steeds duidelijker af. Hoewel de modellen onder economen hevig werden bediscussieerd, was het voor politici riskant om ze publiekelijk in twijfel te trekken. Hoe wispelturig en multi-interpretabel de resultaten soms ook waren, ze bepaalden steeds meer de randen van het politieke speelveld. Politici plaatsten nog wel eens kanttekeningen bij de onderlinge vergelijkbaarheid van cijfers of de tijdshorizon van de prognoses, maar reflectie op de modellen zelf of de manier waarop ze werden gebruikt was afwezig. De bewering dat het, à la Tinbergen, slechts ging om objectieve cijfers ter ondersteuning van politici die uiteindelijk de echte knopen doorhakten, was echter steeds lastiger te verdedigen. Het economiedebat over de VINTAF-modellen had laten zien dat economie geen exacte wetenschap was, maar politiek. De politiek zelf, op zoek naar houvast in economisch barre tijden, wilde dat echter niet horen en plaatste de modelanalyse juist op een voetstuk door al het beleid eraan te onderwerpen. Het laten doorrekenen van verkiezingsprogramma's zou daarin slechts de logische volgende stap zijn.

---

⁴³ Eduard Bomhoff, interview d.d. 18-6-2021.

III. Economisering en economische expertise

We hebben gezien dat het Centraal Planbureau vanaf de late jaren '70 steeds meer ging fungeren als rijkskeurmeester voor economische plannen. Gezien de hevige discussie over zijn modellen die daaraan voorafging, is dat grote vertrouwen in het planbureau vanuit de politiek opmerkelijk te noemen. Om uit te zoeken waarom het vertrouwen in het planbureau juist op dit moment zo sterk toenam, zal in dit hoofdstuk worden gereflecteerd op bredere sociale en politieke trends die bijdroegen aan de cultuur waar zulke doorrekeningen werden gezien als nuttig of zelfs noodzakelijk. Ik zal het hier met name hebben over de economisering van de politiek, een ontwikkeling die al langer speelde maar in de vroege jaren '80, onder meer dankzij de vraagstukken die de economische crisis opwierp, een versnelling doormaakte.

Lubbers I: Managerspolitiek en depolitisering

Kor Grit beweert in zijn proefschrift dat de economisering van de politiek in de jaren '80 gezien moet worden als een specifieke vorm van de rationalisering van de samenleving, die al door Weber en Simmel werd beschreven. Andere vormen van zulke rationalisering zijn bijvoorbeeld politisering of juridisering. Grit ziet deze economisering daarom als de reactie op de politisering van de jaren '60 en '70. Een belangrijk onderdeel van die economisering is volgens hem de groei van het managerialisme.¹

In de jaren '70 was management omgevormd van technisch sturingsmechanisme tot een op het individu gerichte filosofie. De manager was de inspirator en het uithangbord van de organisatie, die met zijn ideeën en stijl de weg moest wijzen. Naast deze nadruk op vernieuwing werd management ook geassocieerd met de zakelijkheid en efficiëntie die het antwoord moest vormen op de economische crisis van eind jaren '70. In Nederland deed het management zijn intrede in de politiek met het eerste kabinet-Lubbers, dat zijn aanpak typeerde als zakelijk en 'no-nonsense'. In deze tijd werden ook termen als 'de BV Nederland' gemunt, en werden topfiguren uit het bedrijfsleven binnengehaald om minister te worden of verkiezingsprogramma's te schrijven.²

Deze managementaanpak werd vaak als depolitiserend getypeerd; ministers zeiden simpelweg dat te doen wat gedaan moest worden om 'de BV Nederland' financieel gezond te maken, zonder dat ze in de weg werden gezeten door ideologie of politieke taboes.

---

¹ Grit, *Economisering als Probleem*, 5-17.

² Ronald Kroeze en Sjoerd Keulen, 'Managerpolitiek: Waarom historici oog voor management moeten hebben', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 127, nr. 2 (2012): 97-112.

Vergelijkingen van het overheidsapparaat met het grote bedrijfsleven dienden ervoor om erop te wijzen dat politieke voorkeuren een efficiënte bedrijfsvoering alleen maar in de weg zaten. Minister Brinkman van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur stelde: 'Onze filosofie is als volgt: de ambtenaren hebben oplossingen verzonnen en dan zijn wij aan de beurt.'³ Ambtenaren die de koers bepalen en politici die het uitvoerende werk doen was natuurlijk de wereld op zo'n kop. Het hoofd van de Rijksvoorlichtingsdienst gaf toe dat er een gedachte achter die strategie van depolitisering zat: als je mensen gaat ontslaan of gaat korten op hun inkomen, kan je beter zeggen dat het noodzakelijk is, dan dat het 'je heilige ideaal is.'⁴ Politieke uiteenzettingen over de noodzaak van bezuinigingen zouden alleen maar tot meer tegenwind leiden. Door met ambtelijke adviezen in de hand die bezuinigingen als onvermijdelijk te presenteren, kon Lubbers zichzelf dus neerzetten als de manager die gewoon deed wat er gedaan moest worden.

Merijn Oudenampsen beweert echter dat achter deze façade van depolitisering wel degelijk ideologische keuzes schuilden.⁵ De omslag in sociaaleconomisch beleid die door Lubbers I werd gemaakt kan volgens traditionele politicologische literatuur alleen tot stand komen na een gepolitiseerde ideeënstrijd. Waar Visser en Hemerijck stellen dat in Nederland die ideeënstrijd niet nodig was omdat er overeenkomst bestond over het benodigde beleid, beweert Oudenampsen dat zulke consensus pas met Lubbers III zijn intrede deed.⁶

Oudenampsen stelt in plaats van die consensus-these dat de ideeënstrijd in Nederland niet in de politiek, maar onder ambtenaren werd uitgevochten. In zijn beschrijving van die ideeënstrijd richt hij zich met name op secretaris-generaal van Economische Zaken, Frans Rutten. Deze neoklassieke econoom was in de jaren '70 een van de aanjagers van de paradigmaverschuiving in de Nederlandse economie die aan de basis lag van het Tjan-Hartog model.⁷ Om die paradigmaverschuiving te bereiken had hij binnen zijn ministerie een denktank opgezet waarmee hij onder andere zijn kritiek op de modellen van het CPB onderbouwde. Rutten vond, ook nog na de ingebruikname van de VINTAF-modellen, dat het CPB de oren te veel liet hangen naar Keynesiaanse economie. In de CEC, die Rutten voorzat,

---

³ Joop van Tijn en Max van Weezel, *Inzake het kabinet Lubbers* (Amsterdam: Sijthoff, 1986), 161, geciteerd in Oudenampsen, "Between conflict and consensus", 782.

⁴ Van Tijn en Weezel, *Inzake het kabinet Lubbers*, 245, geciteerd in Oudenampsen, "Between conflict and consensus", 781.

⁵ Oudenampsen, "Between conflict and consensus".

⁶ Jelle Visser en Anton Hemerijck, *'A Dutch Miracle': Job Growth, Welfare Reform and Corporatism in the Netherlands* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997); Oudenampsen, 'Between conflict and consensus', 779.

⁷ Tom Kayzel, 'A Night Train in Broad Daylight: Changing Economic Expertise at the Dutch Central Planning Bureau 1945-1977', *OEconomia* 9, nr. 2 (2019): par. 35-36.

perkte hij daarom de invloed van het CPB in. Het CPB werd in die tijd volgens onderdirecteur Frijs gezien als 'te soft en tezer op de bestedingstoer.'⁸ Ook Van den Beld merkte de toenemende scepsis, niet alleen in de CEC maar ook 'en publike. [...] men was wat afstandelijker ten aanzien van de betrouwbaarheid van je prognoses.'⁹

Tijdens de kabinetsformatie van 1982 week het CEC-advies dan ook af van de berekeningen van het planbureau.¹⁰ De werkgroep die zich tijdens die formatie met het sociaaleconomisch beleid bezighield, werd veelvuldig gevoed met materiaal van de CEC, en het advies van die commissie vormde de basis voor de onderhandelingen over economische thema's.¹¹ Nu het Rutten eindelijk was gelukt om zijn neoklassieke denkbeelden de basis van het beleid te maken, kwam het hem dan ook niet goed uit dat het regeerakkoord het in de CPB-doorrekeningen slechter deed dan het plan dat eerder tijdens onderhandelingen tussen CDA en PvdA op tafel had gelegen.¹² Toch stelde Rutten: 'de modellen zitten steeds in het achterhoofd. We beginnen met de CPB-berekeningen en wijken daar alleen van af als daar goede argumenten voor zijn.'¹³ Blijkbaar wilde hij voorkomen dat het leek alsof er onenigheid bestond tussen hem en het planbureau, dat nota bene onder zijn eigen ministerie ressorteerde.

In zijn scepsis over het CPB vond Rutten overigens een medestander in de nieuwe premier Lubbers, die kort daarvoor nog kritiek had geuit op de modellen van het planbureau en ze een andere plaats wilde toebedelen in het beleidsvormingsproces. In zijn meer persoonlijke, no-nonsense stijl van leidinggeven wilde Lubbers zich blijkbaar niet te veel laten leiden door prognoses die er regelmatig naast zaten.¹⁴ Lubbers' scepsis over de ramingen kwam minder dan een jaar later tot uiting in reactie op een CPB-raming die voor 1987 meer dan een miljoen werklozen voorspelde. Hij kondigde aan om op te stappen als dat zou gebeuren. Dezelfde prognose zette minister Van Aardenne ertoe aan om een zeer kritische begeleidende brief te schrijven, waarin hij schreef dat er aanleiding was om deze 'met meer dan de gebruikelijke reserve te bezien.'¹⁵ Hoewel het CPB met een pessimistisch en optimistisch scenario de bandbreedte van mogelijke ontwikkelingen had proberen te schetsen, was Van Aardenne van mening dat zelfs het optimistische scenario niet positief genoeg was.

---

⁸ Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 328.

⁹ Passenier, 328.

¹⁰ Paul Friese, 'Kwaliteit ramingen is slecht', *NRC Handelsblad*, 1 december 1986, 17.

¹¹ Van Griensven, "Eendracht, daadkracht, no-nonsense", 144.

¹² Johan van Workum, "Plan Schouten beter dan regeerakkoord", *Trouw*, 4 november 1982, 9.

¹³ Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 324.

¹⁴ Passenier, 324.

¹⁵ *Kamerstukken II 1983-1984*, 18300, nr. 1, p. 2.

Dat verwijt was trouwens niet onterecht; het CPB zou in de daaropvolgende jaren de economische opleving meerdere keren onderschatten. In een tweetal publicaties concludeerde het planbureau dat dat vooral kwam door onverwachte ontwikkelingen in het buitenland en een minder restrictief bezuinigingsbeleid in eigen land.¹⁶

Het bezuinigingsbeleid van het kabinet-Lubbers I was evenwel een duidelijke overwinning voor de neoklassieke ambtenaar-economen onder Rutten. Deze ideologie van sluitende huishoudboekjes betekende een substantiële inperking van de vrijheid voor de politiek om geld uit te geven en beslissingen te maken, en paste juist daarom uitstekend bij de 'no-nonsense'-politiek van Lubbers I. Hoewel de grote partijen niet allemaal tot de neoklassieke economie waren bekeerd – de PvdA was de uitzondering – was er volgens Oudenampsen ook geen sprake van een ware ideeënstrijd. Zoals we eerder hebben gezien bestookten regering en oppositie elkaar met doorrekeningen van plannen, zonder direct op de achterliggende denkbeelden over economie en samenleving in te gaan.

Uit Oudenampsen's verhaal wordt niet volledig duidelijk waarom het de PvdA niet lukte om politiek te bedrijven over het straffe regeringsbeleid. Maar het is evident dat de omslag in het denken onder ambtenaren zo'n politiseringsstrategie electoraal uiterst risicovol maakte. De regering kon met de adviezen van het gehele ambtenarenapparaat schermen om aan te tonen dat de PvdA weer eens onbetaalbare of onverantwoordelijke ideeën bezigde. Zoals we hebben gezien koos dus ook de PvdA voor een strategie die langs die ambtenaren liep: haar alternatief laten doorrekenen door het CPB en vervolgens de discussie aangaan wier plan het beste uit de test was gekomen.

Dit alles droeg sterk bij aan het idee dat men de economische wetenschap kon aanwenden om te bepalen welk beleid het meest succesvol zou zijn. Niemand durfde de wijsheid van de ambtenaren publiekelijk in twijfel te trekken. Ondanks de discussies in voorgaande jaren over de rekenmodellen van het planbureau, was het nog steeds *not done* om ambtelijke adviezen als politiek bevooroordeeld te bestempelen. De geest van Tinbergen was bovendien nog sterk: men geloofde nog steeds dat de economische wetenschap in staat was om ontwikkelingen in de toekomst betrouwbaar te voorspellen, en daarmee een nuttig instrument was in de beleidsvoorbereiding. Economie werd, mede dankzij haar wiskundige

---

¹⁶ Peter van den Berg, "De betrouwbaarheid van macro-economische voorspellingen: Een bijdrage van het CPB", *Economisch Statistische Berichten* 71, nr. 3583 (1986): 1153–57; Centraal Planbureau, "Waarom het miljoen werklozen er niet kwam: Een 'what-if'-simulatie van de middellange-termijnverkenning 1984-1987", CPB Werkdocument no. 24 ('s-Gravenhage, 1988).

en modelmatige benadering, gezien als een exacte, 'harde' wetenschap waarvan de resultaten niet ter discussie stonden.

De economisering van de politiek

De economische crisis zorgde er in deze periode ook voor dat economische onderwerpen steeds meer de politiek domineerden. Bij Van Agt werd zijn gebrekkige economische kennis al gezien als zwakte die hem ongeschikt zou maken voor het premierschap.¹⁷ Een groot deel van de fractievoorzitters van grote partijen in de jaren '80 was bovendien eerst financieel woordvoerder geweest.¹⁸ De duidelijkste illustratie van de dominantie van economie tegenover andere politieke thema's was echter de kabinetsformatie van 1982. Er waren tijdens die formatie twee werkgroepen die de tekst van het regeerakkoord schreven: 'de Harde Jongens' van Werkgroep A hielden zich bezig met het financieel en sociaaleconomisch beleid, alle overige zaken waren voor Werkgroep B.¹⁹ Abortus, onderwijs, kernwapens, en ontwikkelingshulp werden op één hoop gegooid en samen van even groot belang geacht als het economisch beleid. Bij conflicten tussen de twee werkgroepen waren de plannen van Werkgroep A bovendien meestal leidend.²⁰

De groeiende rol van economie in de politiek was ook af te lezen aan de aandacht die partijen hieraan besteedden in hun partijprogramma's en verkiezingscampagnes. Zo was het schrijven van een verkiezingsprogramma met daarin voornemens voor de aankomende regeerperiode al decennialang gemeengoed voordat D66 in 1971 de eerste partij was die ook in een financiële paragraaf specificeerde hoeveel geld ze precies dacht te spenderen aan iedere belofte. De partij deed dat waarschijnlijk niet alleen om meer informatie te verschaffen over haar plannen aan het electoraat, maar ook om aan te tonen dat ze als relatieve nieuwkomer, die kortgeleden het bestel nog had willen 'opblazen', wel degelijk vertrouwd kon worden met de staatskas. De grotere partijen volgden met hun financiële verantwoording in 1977 (CDA en PvdA) en 1981 (VVD), de kleinere partijen sloten pas in 1986 (CPN en GPV) of zelfs pas in 1989 (GroenLinks, RPF, en SGP) aan. Inmiddels is ook dit gemeengoed geworden; zelfs het beruchte A4-tje van de PVV uit 2017 bevatte een financiële paragraaf.

Ook de media gingen steeds uitgebreider aandacht besteden aan de economische plannen van partijen. Jack Birner ziet deze traditie van kwalitatieve economische journalistiek

---

¹⁷ Van Merriënboer, Bootsma, en Van Griensven, *Tour de force*, 238, 241.

¹⁸ Bijvoorbeeld Thijs Wöltgens (PvdA), Maarten Engwirda (D66), en Bert de Vries (CDA).

¹⁹ Van Griensven, "Eendracht, daadkracht, no-nonsense", 144.

²⁰ Van Griensven, 148.

zelfs als een belangrijke reden waarom partijen er uiteindelijk voor kozen om hun programma's door te laten rekenen; ze waren al gewend om hun economische keuzes goed te moeten onderbouwen en werden er bewust van gemaakt dat hun keuzes serieuze consequenties hadden.²¹ Een vroeg voorbeeld van zulke journalistiek vindt men in *ESB* in 1972, waar zeven partijleiders antwoord gaven op dezelfde vragenlijst over hun economische politiek. Hoofdredacteur Leen Hoffman sprak de hoop uit dat hierdoor het debat inhoudelijker gevoerd zou worden, kiezers goed geïnformeerd zouden worden, en structurele oplossingen dichterbij zouden komen.²² Dit was echter een duidelijk kwalitatieve benadering, terwijl de doorrekeningen van de jaren '80 juist kwantitatief waren.

Het eerste teken van die kwantificering van economische politiek kwam in 1977, toen Frans Nypels, Kees Tamboer, en Flip de Kam voor de *Haagse Post* vier partijleiders interviewden over hun economische plannen.²³ In 1981 deden Nypels en De Kam hetzelfde, dit keer voor een aantal lokale kranten. Uit hun interview met D66 bleek dat die partij aan het CPB had gevraagd om het verkiezingsprogramma van de partij door te rekenen. Het planbureau had daar echter geen tijd voor omdat men druk was met de nieuwe middellange termijnramingen. De partij kwam daarom uit bij het ministerie van Financiën, dat de berekeningen echter pas had voltooid toen het programma reeds door het congres was vastgesteld. Toen kon men niets meer veranderen aan het tekort van 6 miljard gulden in het verkiezingsprogramma.²⁴

Ook de VVD maakte in deze campagne gebruik van de diensten van het ministerie van Financiën om de financiële gevolgen van haar verkiezingsprogramma door te laten rekenen. De uitkomsten daarvan kwamen echter niet overeen met de eigen berekeningen van Nypels en De Kam. Toen zij de VVD erop wezen dat de verschillende bezuinigingen niet optelden tot het gepresenteerde totaal, wilden de geïnterviewde VVD'ers daar niets van weten. Fractie leider Rietkerk en financieel specialist De Korte wezen erop dat hun rekenwijze het fiat van Financiën had, en weigerden in gesprek te gaan over alternatieve rekenwijzen. Minister van Economische Zaken Van Aardenne legde zelfs expliciet de fout bij de interviewers, zonder die beschuldiging te onderbouwen: 'Ook als je allebei een verschillende rekenmethode gebruikt, moet je op dezelfde uitkomst uitkomen. Als jullie methode tot een gat in ons

---

²¹ Birner, "The Quiet Revolution in Dutch Politics", 123.

²² Leen Hoffman, "Politiek in ESB", *Economisch Statistische Berichten* 57, nr. 2874 (1972): 1057.

²³ Birner, "The Quiet Revolution in Dutch Politics", 120-21.

²⁴ Frans Nypels en Flip de Kam, "De rekenkunst van D'66", *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 april 1981, 32.

programma leidt, zitten jullie fout.’²⁵ Deze uitspraak klopt uiteraard niet, getuige alleen al de verschillende uitkomsten die met de verscheidene CPB-modellen in de afgelopen jaren waren bereikt. Hij tekent echter wel vertrouwen dat men had in de economie als objectieve wetenschap, en daarmee in het nut van dit soort doorrekeningen.

Ook het CDA was bij het Ministerie van Financiën te rade gegaan over de kosten van zijn verkiezingsprogramma. Echter wenste ook die partij zich niet zomaar neer te leggen bij de resultaten die daar werden gepresenteerd. Fractie leider Ruud Lubbers vertelde: ‘vorig jaar zijn we op Financiën geweest. Daar hebben we onze cijfers laten zien. Daar waren ze het niet op alle punten met ons eens. We hebben nu eenmaal een volstrekt andere benadering.’ Hierop liet Lubbers een college van een uur volgen over de manier waarop het CDA de overheidsfinanciën benaderde. Ook wenste hij niet ‘op een tiende procent overschrijding’ aangesproken te worden.²⁶

Hoewel de PvdA enige successen had gevierd in het oppositie voeren met doorrekeningen van haar alternatieve plannen, was ze de enige partij die in de interviewserie niet liet blijken dat ze het CPB of Ministerie van Financiën naar haar verkiezingsprogramma had laten kijken. Partijleider Den Uyl was ook niet bepaald verknocht aan dit soort exercities. Toen hij door de interviewers werd gewezen op een financieel tekort in zijn programma, reageerde hij: ‘Ja, ja, ja... Dat is allemaal techniek, geen politiek. Laten we eindelijk eens over politiek praten.’ Den Uyl werd overigens bijgestaan door zijn financieel specialist Kombrink, die erop wees dat al die cijfertjes wel degelijk nuttig waren om de PvdA’s ‘degelijkheid te illustreren.’ Toch wenste Den Uyl ‘geen slaaf van die cijfers [...] te worden. Er kunnen in de toekomst wel tien, nu onvoorzienbare factoren opdoemen, waardoor je straks met andere cijfers te maken krijgt.’²⁷ Later in het stuk beweerde Den Uyl bovendien dat de volgens hem te lage economische groei waar de rekenmodellen vanuit gingen door rechts werden gebruikt om de verzorgingsstaat te slopen. De interviewers merkten op: ‘Pas nu komt Den Uyl echt op dreuf. Het gaat over politiek, niet over sommetjes.’²⁸

In 1981 hadden drie van de vier grote middenpartijen dus al extern advies ingewonnen over de kosten van hun verkiezingsprogramma’s. Maar omdat ze dit allemaal los van elkaar deden was het proces niet gestandaardiseerd en werd er nogal wat gekibbeld over

---

²⁵ Frans Nypels en Flip de Kam, “Het idealisme van zelfkastijding”, *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 april 1981, 28.

²⁶ Frans Nypels en Flip de Kam, “‘Het heersende pessimisme versterkt zichzelf’”, *Nieuwsblad van het Noorden*, 22 april 1981, 14.

²⁷ Frans Nypels en Flip de Kam, “Het vliesdunne geloof in economische groei”, *Nieuwsblad van het Noorden*, 28 april 1981, 8.

²⁸ Nypels en De Kam, 9.

uitgangspunten en rekenmethodes. De percentages voor gemiddelde economische groei waarmee gerekend werd verschilden bijvoorbeeld nogal, van 0% of 1% bij de VVD tot 2,25% bij de PvdA. Deze percentages waren echter allemaal significant hoger dan het officiële van -2%.²⁹ Bovendien had bijvoorbeeld het CDA al in 1980 informatie ingewonnen, terwijl D66 dit pas kort voor de verkiezingen deed, waardoor ze op basis van andere kennis rekenden en hun programma opstelden. Tijd voor een betere opzet bij de volgende campagne was er niet; het kabinet-Van Agt II dat na de verkiezingen werd gevormd viel binnen korte tijd uiteen en er werden voor 1982 nieuwe verkiezingen uitgeschreven. De partijen schreven voor deze verkiezingen geen volledig nieuw verkiezingsprogramma, maar brachten slechts een actualisatie uit van het vorige programma.

Waardering van economische expertise binnen de overheid

Ook binnen de overheid waren de economie en haar beoefenaars aan een opmars bezig. In haar onderzoek naar de rol van economen binnen vijf onderdelen van de Rijksoverheid (Financiën, Economische Zaken, Sociale Zaken, CBS en CPB) vond Maria Louise Bemelmans-Videc dat gedurende de periode 1950-1970 economisch geschoolden langzaam juristen vervingen als grootste groep academisch geschoolden.³⁰ Ook hadden economen steeds minder tijd nodig om hogere posities te bereiken, en waren ze ook beter vertegenwoordigd in die hogere posities; in 1972 was maar liefst 20% van de directeuren- en secretarissen-generaal economisch geschoold.³¹ Blijkbaar had men dus niet alleen vertrouwen in hun capaciteiten als specialistische beleidsmakers, maar ook als leidinggevend en generalisten. Helaas zijn over de periode na 1972 geen cijfers te vinden, maar er is geen reden om aan te nemen dat deze trend daarna niet is doorgezet.

Bemelmans-Videc besteedt veel aandacht aan de vraag of ambtenaren, met name de economisch geschoolden, een vierde macht vormen met onbehoorlijk veel invloed in het beleidsvormingsproces. In het zoeken naar redenen waarom men zo veel waarde hecht aan economische expertise maakt ze met name gebruik van het werk van Peter Self, die uitlegt dat economische overwegingen dichterbij politieke besluitvorming staan dan pure techniek, en dat economie daardoor ook geschikt is om te bepalen wat niet alleen technisch mogelijk is, maar ook wat sociaal haalbaar is. Bovendien zorgt toenemende centralisatie ervoor dat er

---

²⁹ Birner, "The Quiet Revolution in Dutch Politics", 123.

³⁰ Maria Louise Bemelmans-Videc, "Economen in Overheidsdienst: Bijdragen van Nederlandse economen aan de vorming van het sociaal-economisch beleid" (Universiteit Leiden, 1984), 214.

³¹ Bemelmans-Videc, 212, 227.

steeds specialistischere kennis nodig is die tegelijkertijd het overzicht kan behouden, een eigenschap die typisch is voor een macro-economische benadering. Ook levert een economische benadering de mogelijkheid om verschillende opties te vergelijken, wat bij een technische benadering vaak niet mogelijk is.³²

Overigens bestonden er natuurlijk veel waarborgen in het Nederlandse systeem die de te grote invloed van ambtenaren zouden moeten beperken. In interviews met economen binnen de overheid, afgenomen tussen 1975 en 1977, besprak Bemelmans-Videc dan ook welke van die waarborgen volgens hen het belangrijkste waren. Het meest werd genoemd de kwaliteit en expertise van de minister zelf; die zou daarmee de adviezen van zijn ambtenaren op waarde kunnen schatten en eventuele beïnvloeding met politieke motieven kunnen doorzien.³³ De steeds complexere modellen van het CPB waren voor de meeste politici echter niet meer begrijpelijk, ook als zij zelf economisch geschoold waren.

De vraag of specifiek het CPB een te grote invloed had, was dan ook een belangrijk onderdeel van haar onderzoek. Slechts 17% van de geïnterviewden vond dat economische deskundigheid in het algemeen een ongecontroleerde machtsfactor was, terwijl maar liefst 54% vond dat dit het geval was voor de expertise van het CPB. De schuld hiervoor werd echter niet gelegd bij het CPB zelf, maar bij burgers en commentatoren die steeds meer exactheid verlangden van de wetgever, die daardoor veroordeeld werd tot het gebruikmaken van specialistische kennis zoals die van het CPB.³⁴ Andere genoemde redenen voor de grote invloed van het CPB waren zijn positie als monopolist, de goede communicatiekanalen voor informatiegaring over de economie, het vermogen om dankzij die goede informatiepositie initiatief te nemen, en het feit dat de rapporten van het CPB bepaalden waarover gepraat werd; alleen beleidsopties die in de spoorboekjes van het CPB voorkwamen, kwamen ter tafel.³⁵

Een andere reden voor de dominantie van het CPB, die Bemelmans-Videc niet noemt, komt naar voren in Porter's werk over het ontstaan van kwantificering en vertrouwen in cijfers. De onmacht van de politiek om het economisch tij te keren in de jaren '70 en de jaren '80 had niet alleen de autoriteit van de politiek verzwakt, met name ten opzichte van haar ambtenaren, het had ook voor grote verdeeldheid gezorgd, zowel tussen partijen als binnen partijen.³⁶ Porter beweert dat juist in dit soort situaties van zwakke elites en een gebrek aan

---

³² Peter Self, *Econocrats and the policy process: The politics and philosophy of cost-benefit analysis* (London: The Macmillan Press, 1975), geciteerd in Bemelmans-Videc, 'Economen in Overheidsdienst', 362-63.

³³ Bemelmans-Videc, "Economen in Overheidsdienst", 352.

³⁴ Bemelmans-Videc, 423, 429-30.

³⁵ Bemelmans-Videc, 430-31.

³⁶ Denk bijvoorbeeld aan de 'loyalisten' binnen het CDA tijdens het kabinet-Van Agt I.

onderling vertrouwen, partijen hun toevlucht nemen tot kwantificering om oplossingen te vinden.³⁷ Het CPB bood zo'n vorm van kwantificering, die bovendien al langer geworteld was in de Nederlandse politiek.

Daarnaast was er van de kant van de politiek steeds meer behoefte aan cijfermateriaal om politieke claims te onderbouwen. Dat zorgde er bovendien voor dat de CPB-rapporten steeds meer voorbeelden werden van schijn-exactheid; onzekerheidsmarges waren politiek niet bruikbaar. Dit bevestigde ook onderdirecteur Den Hartog, die verklaarde 'dat de regering geen marges accepteert maar precieze cijfers wil.'³⁸ Deze schijnexactheid was dus een wens van de politiek die het CPB moest accepteren, hoewel het er in de inleiding van rapporten vaak wel op wees dat de cijfers uiteraard niet meer dan inschattingen waren. Deze nuance ging waarschijnlijk echter voorbij aan het brede publiek, dat alleen de precieze voorspellingen las in de krant, en daarbij mogelijk niet beseftte dat het hier geen exacte wetenschap betrof. Hierdoor werden de CPB-voorspellingen volgens een ambtenaar 'een soort evangelie en dat is erg gevaarlijk.'³⁹

Die invloed van het CPB leidde volgens één van de geïnterviewden wel eens tot irritaties: 'de ministers klaagden erover, dat ze tot marionetten verworden, dansend aan de koordjes van het CPB, dat met wisselende uitkomsten komt, waar het beleid dan weer aan aangepast moet worden.'⁴⁰ De overheidseconomen vonden de dominantie van één instituut gevaarlijk, omdat groepsdenken of ideologische eenzijdigheid zich hier gemakkelijk zouden kunnen ontwikkelen. Het VINTAF-model van Tjan en Den Hartog werd door enkelen als voorbeeld opgerakeld: 'Een bepaald klimaat kan ervoor zorgen dat een bepaalde theorie het beter doet op een gegeven moment dan een andere [...]. Bijvoorbeeld gegeven het klimaat van de loonstijgingen in de toenemende werkloosheid werd de Tjan-Hartog benadering door het beleid voor een belangrijk deel geaccepteerd.'⁴¹ Ook de CPB'ers waren zich daarom bewust van de 'noodzaak van tegendruk, ook al omdat het CPB, gegeven zijn beperkte mankracht niet t.b.v. het beleid of t.b.v. de publieke discussie ál de uitkomsten van de alternatieve scholen kan presenteren; daar ligt een taak voor de universiteiten.'⁴² Die tegendruk zou in de jaren '80 dus enigszins van de grond komen, zij het met name uit de neoklassieke hoek van Rutten.

---

³⁷ Theodore M. Porter, *Trust in Numbers: The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995).

³⁸ M. de Bruijn en W. van Groenendaal, "Precieze voorspelling zit er meestal ruim naast", *NRC Handelsblad*, 8 september 1982, 7.

³⁹ Bemelmans-Videc, "Economen in Overheidsdienst", 444.

⁴⁰ Bemelmans-Videc, 432.

⁴¹ Bemelmans-Videc, 444.

⁴² Bemelmans-Videc, 443.

De economisering van de politiek, en de toenemende waarde die werd gehecht aan economische expertise, leidden er in Nederland dus toe dat met name de rapportages van het CPB zeer hoog aangeslagen werden. De economische crisis die zich in de jaren '70 had aangediend zette de economie bovenaan de politieke agenda, en voor de oplossingen zochten politici steeds vaker hun heil bij specialisten, die de politieke besluitvorming wetenschappelijke rugdekking konden geven. Hierdoor werd die wetenschappelijke onderbouwing echter steeds bepalender voor wat er door de politiek überhaupt besloten kon worden. De 'no-nonsense' politiek van Lubbers en zijn benadering van politiek als management was hier de volgende stap in: het harde bezuinigingsbeleid werd met dank aan CPB-analyses gepresenteerd als onvermijdelijk. Het moest dus worden uitgevoerd zonder achtung voor sociaal draagvlak of normatieve overwegingen. Echter vergat men hierbij dat ook achter die wetenschappelijke analyse een zekere mate van ideologie en persoonlijke inschatting zat. Dit deed echter niets af aan de waarde die eraan werd gehecht. Politici gebruikten de doorrekeningen als bewijs dat ze een plan hadden dat in ieder geval in theorie zou werken. Zwemmend tegen de stroom van stijgende werkloosheid in, leek een geloof in harde cijfers de enige reddingsboei.

IV. Het begin van een traditie, 1986-1989

We hebben nu gezien dat in de vroege jaren '80, terwijl economische onderwerpen de politieke agenda domineerden en economische expertise steeds hoger werd aangeslagen, het CPB niet alleen een grotere en duidelijkere rol kreeg in de kabinetsformatie, maar ook steeds vaker werd ingeschakeld door oppositiepartijen om beleidsalternatieven door te rekenen. Aangezien een aantal partijen in 1981 al zijn verkiezingsprogramma's door het CPB had willen laten doorrekenen, was het niet onverwacht dat dit verzoek opnieuw werd gemaakt voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986. In dit hoofdstuk ga ik in op de vraag hoe en waarom de eerste twee doorrekeningen tot stand kwamen, en welke discussies er daaromtrent plaatsvonden.

De totstandkoming van de eerste doorrekening

Gezien de trend om regeringsplannen en oppositiealternatieven ter doorrekening aan het CPB voor te leggen, is het niet vreemd dat programmacommissies voor de verkiezingen van 1986 ook contact zochten met het CPB voor een doorrekening van hun conceptprogramma. Het CDA was in april 1985 de eerste partij die dit deed, ruim een jaar voor de verkiezingen.¹ Toen kranten in juni meldden dat uit de eerste berekeningen van het CPB bleek dat het CDA-plan de werkloosheid zou doen stijgen, haastte het planbureau zich om te melden dat het hier slechts ging om een 'boekhoudkundige exercitie', dat de CDA-plannen nog niet definitief waren, en dat een echte projectie pas gemaakt kon worden in het najaar, als ook de middellange termijnprojectie tot 1990 bekend was.² Een reactie van het CDA bleef opvallend genoeg achterwege. NRC-redacteur Paul Friese merkte op dat het CPB in de afgelopen jaren de afname van de werkloosheid nogal eens had onderschat zonder daar een goede verklaring voor te hebben, en beweerde dat het CDA met zijn optimistische blik dichterbij de waarheid zat.³ In een nooit gepubliceerde reactie voor de opiniepagina van het NRC wees Rens Knegt, hoofd korte termijn-planning van het CPB, er opnieuw op dat de berekeningen met een flinke korrel zout genomen moeten worden, en dat het doel van deze exercitie niet het krijgen van gelijk was, maar het formuleren van succesvol beleid.⁴

---

¹ Nationaal Archief, Centraal Planbureau, (1945) 1947-1989, nummer archiefinventaris 2.06.093, inventarisnummer 491: brief van minister Van Aardenne aan L.M. van Leeuwen d.d. 3-4-1985, en de notitie van het CPB 'Implicaties van enkele hoofdlijnen van het ontwerp CDA-programma' d.d. 9-4-1985.

² Nico Goebert, "Uitvoeren CDA-programma zal leiden tot stijging werkloosheid", *de Volkskrant*, 24 juni 1985, 1.

³ Paul Friese, "Mededeling Centraal Planbureau over program CDA roept vragen op", *NRC Handelsblad*, 25 juni 1985, 3.

⁴ NA, CPB, 2.06.093, inv.nr. 491: 'Notitie t.b.v. opinie-pagina NRC-Handelsblad' van drs. L. Knegt, n.d.

Ook de PvdA had het CPB al vroeg om een doorrekening verzocht. Bij de verkiezingen van 1981 was het sociaaleconomisch alternatief van die partij nog weggezet als ongeloofwaardig en overdreven optimistisch. Deze beeldvorming werd door de partij zelf gezien als één de voornaamste redenen voor het zetelverlies.⁵ Bij de aankomende verkiezingen wilde de partij daarom haar sociaaleconomisch alternatief duidelijker naar voren brengen en 'glashelder' zijn over wat mogelijk was en welke keuzes er gemaakt werden. Wat betreft de toonzetting dacht de partij van haar imago van "rooie drammers" af te zijn gekomen 'door zakelijk te discussiëren, duidelijke taal te spreken, onze stellingname goed te onderbouwen en tegenstanders niet fel te attaqueren [...]. Daar moeten we mee doorgaan.'⁶ Een stempel van goedkeuring van het CPB werd niet genoemd, maar paste goed in deze strategie. Na publicatie van het conceptprogramma van de PvdA liepen haar rivalen echter al vooruit op een slechte doorrekening. CDA-fractievoorzitter De Vries verwachtte dat het CPB zou melden dat de PvdA niet genoeg bezuinigde om haar wensen te financieren, en VVD-leider Nijpels voorspelde dat het CPB zowel PvdA als CDA zou vertellen dat er meer bezuinigd moest worden.⁷

In navolging van CDA en PvdA diende in het najaar van 1985 ook de VVD haar conceptprogramma in bij het CPB.⁸ De middellange termijnprognose die het CPB nodig had voor een grondige analyse liet echter nog tot april 1986 op zich wachten, mogelijk omdat in deze periode het CPB weer bezig was met de integratie van nieuwe macromodellen.⁹ Het zelfvertrouwen bij de VVD over haar doorrekening bleef echter hoog, en de vertraging weerhield Nijpels er dan ook niet van om CDA en PvdA op te roepen om hun definitieve doorrekening openbaar te maken wanneer ze die kregen. Tijdens een verkiezingstoespraak in januari 1986 zei hij: 'De kiezers hebben er recht op te weten wat de financiële gevolgen van de programma's zijn zoals die door de partijen worden gepresenteerd en hoe solide de financiële onderbouwing is. Gebeurt dat niet, dan houdt men kennelijk wat verborgen.'¹⁰ CDA en PvdA gaven aan die oproep gehoor in de weken voor de verkiezingen. Het is overigens zeer de vraag

---

⁵ Archief PvdA (ARCH01125), inventarisnummer 2040, concept-evaluatie rapport van de verkiezingsuitslag door W. van Velzen en K. Bode, d.d. 01-12-1981, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam.

⁶ Archief PvdA, inv.nr. 4128, 'Nog 200 dagen...', notitie aan de PolCa, p. 10, 14, IISG.

⁷ "Regeringspartijen reageren negatief op PvdA-program", *Het Parool*, 19 augustus 1985, 1; "'Belastingverlaging als tekort meevalt'", *Trouw*, 23 september 1985, 3.

⁸ NA, CPB, 2.06.093, inv.nr. 491: brief van CPB-directeur De Ridder aan VVD-fractievoorzitter De Korte d.d. 27-11-1985, met als bijlage de notitie 'Enkele globale berekeningen ten behoeve van het VVD-verkiezingsprogramma' d.d. 26-11-1985.

⁹ Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 313.

¹⁰ "Nijpels wijst kritiek CDA op programma af", *Trouw*, 21 januari 1986, 3.

of deze partijen niet toch al van plan waren om dat te doen; het was bekend dat er een doorrekening werd gemaakt door het CPB, dus als die niet gepubliceerd zou worden zouden daar met zekerheid vragen over gesteld worden. Ook in de voorgaande jaren waren partijen nooit bang geweest om de doorrekeningen van hun plannen te publiceren.

Wat opvalt, is dat D66, en de klein-christelijke partijen EVP, RPF en SGP wel een doorrekening hadden aangevraagd, maar die nooit hebben gepubliceerd. Minister Van Aardenne, de opdrachtgever van het CPB, had de verzoeken tot doorrekening van al deze partijen goedgekeurd, met het voorbehoud dat het wel binnen het werkprogramma van het CPB gepast moest worden.¹¹ De reden om deze berekeningen niet te publiceren, was waarschijnlijk dat op het moment van doorrekenen het CPB nog niet klaar was met de MLP en dus nog niet genoeg wist over de verwachten macro-economische ontwikkelingen. Het planbureau kon daardoor niet meer doen dan de 'boekhoudkundige exercitie' die het dat voorjaar ook al voor de PvdA en het CDA had gedaan.¹² Dan blijft echter de vraag waarom deze partijen niet later alsnog hun plannen ook op hun macro-economische consequenties door hebben laten rekenen. Mogelijk hadden de kleine christelijke partijen niet de expertise en tijd om het CPB de cijfers te geven die het nodig had – een klacht die we later nog tegen zullen komen. Een andere reden kan zijn dat deze partijen niet verwachtten om na de verkiezingen aan de formatietafel aan te schuiven, terwijl voor de grote partijen de doorrekening juist een nuttige voorbereiding was op die formatieonderhandelingen.

D66 hinkte in haar verkiezingsprogramma van februari 1986 wat betreft de financiële paragraaf op twee gedachten: ten eerste wilde ze niet dat deze paragraaf als een 'blauwdruk voor het financieel economisch beleid' werd gezien, niet alleen omdat dat pas tot stand zou komen in de formatie en in gesprek met sociale partners, maar ook omdat 'de ontwikkeling van vele financiële variabelen te wispelturig' zou zijn.¹³ Aan de andere kant schreef de partij dat een definitieve financiële verantwoording opgesteld zou worden op basis van de MLP van het CPB.¹⁴ Dat leek toch aardig op die blauwdruk die ze niet wilde. Ook werd de verwachting uitgesproken dat het CPB in het voorjaar met een doorrekening van het D66-programma zou

---

¹¹ NA, CPB, 2.06.093, inv.nr. 491: brieven van minister Van Aardenne aan RPF-fractievoorzitter Leerling d.d. 16-10-1986, dhr. Enthoven van het wetenschappelijk bureau van de EVP d.d. 14-11-1985, D66-fractievoorzitter Engwirda d.d. 19-11-1985, en SGP-secretaris Boender d.d. 27-11-1985.

¹² NA, CPB, 2.06.093, inv.nr. 491: CPB-notities 'Enkele berekeningen ten behoeve van het ontwerp-verkiezingsprogramma van de RPF' d.d. 05-11-1985, 'Enkele nadere berekeningen ten behoeve van het ontwerp-verkiezingsprogramma van de SGP' d.d. 19-11-1985, en 'Enkele globale calculaties ten behoeve van het verkiezingsprogramma van D66' d.d. 29-11-1985.

¹³ D66, "Verkiezingsprogramma 1986-1990" (Den Haag, 1986), 47.

¹⁴ D66, 49.

komen. Maar hoewel de partij in februari en maart nog wel verdere specificaties van haar plannen naar het bureau stuurde, is in de stukken van het CPB geen doorrekening van het D66-programma te vinden.¹⁵ Naar aanleiding van het regeringsbesluit om de publicatie van CEP en MLT uit te stellen, stelde fractievoorzitter Engwirda in april nog Kamervragen waarin hij er onder andere op wees dat de doorrekening van verkiezingsprogramma's hierdoor in het geding zou komen.¹⁶ Het lijkt er dus op dat tijdsgebrek voor de kleine D66-fractie de voornaamste reden was om niet deel te nemen aan de doorrekening.

De doorrekeningen en reacties daarop

Zo kwam het dus dat in mei 1986 de drie grote partijen de resultaten van hun doorrekeningen presenteerden. Ze deden dat afzonderlijk van elkaar met steeds een week ertussen. De PvdA was de eerste op 2 mei. Hoewel het planbureau een sterke daling van de werkloosheid voorspelde tot 470.000 personen, stelde het vraagtekens bij het middel – arbeidstijdverkorting – dat de PvdA daarvoor wilde gebruiken.¹⁷ Uit de krantenkoppen en reacties van politici bleek dat ook een doorrekening op verschillende manieren uitgelegd kon worden. Sommige legden de nadruk op de daling van de werkloosheid, en de stelling van Den Uyl dat het CPB te pessimistisch was geweest.¹⁸ Anderen hadden juist veel aandacht voor de kritiek van het CPB en van Lubbers op de voorstellen voor arbeidstijdverkorting.¹⁹ Ook VVD-minister van Economische Zaken De Korte noemde de PvdA-plannen 'onwenselijk en onwerkbaar. Het levert geweldige organisatorische problemen op.' Aangezien het ook helemaal niet zeker was dat de vakbeweging akkoord zou gaan met arbeidstijdverkorting en het daarbij horende koopkrachtverlies, was het volgens hem een papieren oplossing.²⁰ Dit werd bewaarheid toen een paar dagen na presentatie van de PvdA-doorrekening een overeenkomst tussen kabinet, werkgevers en werknemers werd gepresenteerd waarin naast een veel beperktere arbeidstijdverkorting ook veel andere maatregelen zaten. Het PvdA-alternatief was dus nu alweer achterhaald.²¹

---

¹⁵ NA, CPB, 2.06.093, inv.nr. 491: brieven van fractievoorzitter Engwirda aan CPB-directeur De Ridder, d.d. 5-2-1986 en 4-3-1986.

¹⁶ *Aanhangsel Handelingen II 1985-1986*, 598.

¹⁷ NA, CPB, 2.06.093, inv.nr. 491: 'Economische gevolgen van het PvdA-verkiezingsprogramma' d.d. 29-4-1986.

¹⁸ Paul Friese, "Goed cijfer planbureau voor PvdA", *NRC Handelsblad*, 3 mei 1986, 3; "Planbureau: bij PvdA-plan forse daling werkloosheid", *Trouw*, 3 mei 1986, 4.

¹⁹ "Twijfel aan atv-plan PvdA", *Algemeen Dagblad*, 3 mei 1986, 9; "Lager brutoloon dreigt met PvdA", *De Telegraaf*, 3 mei 1986, 7; "Coalitie kritiseert PvdA-programma", *de Volkskrant*, 3 mei 1986, 7.

²⁰ Kees Lunshof, "Middengroepen dupe van PvdA-plannen", *De Telegraaf*, 5 mei 1986, 3.

²¹ Theo Klein en Erik van Venetië, "De Korte en Ruding nemen PvdA-program onder vuur", *de Volkskrant*, 6 mei 1986, 7.

Op 9 mei presenteerde het CDA de doorrekening van zijn verkiezingsprogramma. Volgens het CPB zou met dit programma de werkloosheid in 1990 dalen tot 510.000 personen en de koopkracht voor bijna alle groepen gelijk blijven. In zijn toelichting wees Lubbers op het eerder die week gesloten akkoord met werkgevers en werknemers als basis van het CDA-plan, en benadrukte hij met name de verschillen met zijn rivalen PvdA en VVD.²² Die rivalen namen op hun beurt in hun reactie de bekende stellingen in: de PvdA voor meer arbeidstijdverkorting en minder bezuinigingen, de VVD juist voor meer bezuinigingen. Ook mokte de PvdA nog over de rekenmethode: 'Het CPB becijferde de begrotingsuitgaven voor de in omvang geringere PvdA-werkgelegenheids- en scholingsplannen op een miljard. Niet duidelijk is waarom het CDA met minder geld meer kan doen op dit punt.'²³

Weer een week later was de VVD aan de beurt om haar doorrekening te presenteren, waarin de werkloosheid naar zo'n 520.000 personen zou gaan in 1990 en alle groepen er in koopkracht iets op vooruit zouden gaan. Nijpels toonde zich uiterst tevreden met dit resultaat.²⁴ Zijn rivalen in de PvdA en het CDA wezen er echter op dat enkele voorgestelde bezuinigingen niet waren meegenomen in die koopkrachtplaatjes waardoor die kleine toename weg zou vallen en de inkomensverschillen groter zouden worden. Het CDA wees er ook op dat de door de liberalen zelf geschatte toename van deeltijdwerk wel erg optimistisch was.²⁵ Ook van de VVD-doorrekening kon dus gezegd worden dat het een papieren werkelijkheid vertegenwoordigde.

Over het algemeen waren de reacties op de doorrekeningen dus relatief voorspelbaar: kranten rapporteerden met name de belangrijkste uitkomsten, met enige variatie naar gelang de politieke kleur van de krant en partij, en met weinig aandacht voor de gebruikte rekenmethode of veronderstellingen. Politici gebruikten hun eigen doorrekening om aan te tonen dat hun plannen tot de juiste resultaten zouden leiden, en benadrukten in hun reacties op andermans plannen de verschillen tussen de partijen en de kanttekeningen van het CPB.

Er waren echter ook meer kritische reflecties op deze nieuwe praktijk. De meest opvallende daarvan kwam van de directeur van het CPB zelf, Peter de Ridder. In een interview met *Elseviers Weekblad* in augustus 1985 benadrukte hij dat alle berekeningen die het CPB deed voor de partijen met zeer veel onzekerheid omgeven waren. Hij wees erop dat de Nederlandse economie voor zestig procent afhankelijk was van het buitenland, en dat de invloed van beleid

---

²² "Bij CDA-plan werkloosheid naar 510.000", *Trouw*, 10 mei 1986, 4.

²³ "CDA-programma resulteert in 510 duizend werklozen", *de Volkskrant*, 10 mei 1986, 7.

²⁴ "Planbureau: programma van VVD correct", *NRC Handelsblad*, 17 mei 1986, 3.

²⁵ "VVD: 520 000 werklozen", *Trouw*, 17 mei 1986, 4.

maar zo'n twintig tot dertig procent zou zijn. Of de dingen echt zo zouden uitkomen als uit de doorrekening bleek, hing dus niet alleen af van politieke factoren, maar ook van buitenlandse economische invloeden waar Nederlandse politici totaal geen vat op hadden. De Ridder wilde niet zo ver gaan om de programma's en hun doorrekening kiezersbedrog te noemen, maar vond wel 'dat politici in hun verkiezingsprogramma's meer op de betrekkelijkheid van hun uitspraken moeten wijzen.' Ook benadrukte hij dat de partijen zelf veronderstellingen hadden gedaan over bijvoorbeeld de economische groei en de te behalen arbeidstijdverkorting. Hoewel dit in overleg was gedaan met het CPB, stelde De Ridder wel serieuze vraagtekens bij enkele van die veronderstellingen. Deze waren blijkbaar echter niet groot genoeg om de veronderstellingen af te wijzen, wat het CPB blijkens zijn woorden wel met enkele andere ideeën van PvdA en CDA had gedaan. De Ridder kreeg in zijn kritiek overigens bijval van Thijs Wöltgens, die stelde: 'al die doorrekenarij is natuurlijk een gekte geworden. Wij zijn daar uniek in in Nederland.'²⁶

Vergelijkbare kritiek klonk in een korte bijdrage van Léon de Wolff in *Socialisme & Democratie* een paar maanden later. Hij merkte op dat het planbureau in de afgelopen jaren duidelijker en realistischer was geworden over de onzekerheden in en beperkingen van zijn modellen en prognoses. Hij vond dat de trend om partijprogramma's en economische plannen door te rekenen niet goed paste bij zulke bescheidenheid, omdat zo'n doorrekening niet meer dan een 'air van zekerheid' kon bieden. Hij riep de politieke partijen daarom op om niet te 'doen alsof het model de werkelijkheid is. Verkiezingsprogramma's zijn intenties en bedoelingen en geen garanties. Dat geeft valse zekerheden waar niemand wat aan heeft.'²⁷

Ook Mark Kranenburg van het *NRC* was kritisch over de doorrekeningen, in een achtergrondartikel waarin hij betoogde dat er wel steeds meer aandacht werd besteed aan financiële verantwoording van programma's, maar dat de daarvoor gebruikte ramingen van onzekerheden aan elkaar hingen. Ook hekelde hij het feit dat de doorrekeningen op het moment van publicatie al achterhaald waren, of dat nu kwam door een aardgastegenvaller, een akkoord tussen kabinet en sociale partners, of onverwachte loonsverhogingen in toonaangevende sectoren. In combinatie met het feit dat de berekeningen voor de drie partijen niet op hetzelfde moment, en dus met andere informatie gemaakt werden, gaven ze volgens hem dus niet alleen een slecht beeld van de werkelijkheid, maar was het ook geen eerlijke vergelijking. Instemmend citeerde hij minister Ruding, die kort daarvoor had gezegd dat dit

---

²⁶ Nico van Grieken en Henk Schol, "'Al die doorrekenarij is natuurlijk een gekte geworden'", *Elseviers Weekblad*, augustus 1985, 6.

²⁷ Léon de Wolff, "Valse zekerheden", *Socialisme en Democratie*, december 1985, 365.

soort berekeningen alleen interessant was voor de globale richting, en het voor de rest beschouwde als 'brandhout'.²⁸

Voor het overzicht, en ondanks het feit dat de partijen met andere kennis hun programma in hadden kunnen dienen, publiceerde het CPB na de verkiezingen een werkdocument met daarin de drie doorrekeningen naast elkaar. In het ten geleide herhaalde De Ridder nogmaals dat de 'beleidsveronderstellingen - haalbaarheid en realiteitsgehalte inbegrepen - voor rekening komen van de drie onderscheiden politieke partijen.'²⁹ Waarom er precies voor was gekozen om plannen niet te beoordelen op deze twee factoren schreef hij niet. Waarschijnlijk wilde het CPB niet de schijn wekken van politieke bemoeienis, of had het niet de kennis in huis om de plannen op deze factoren te beoordelen. Zoals we hebben gezien leverde dit echter wel enkele moeilijkheden op in het doorrekenen: partijen kwamen met plannen, bijvoorbeeld rondom arbeidstijdverkorting, die volgens het planbureau niet haalbaar waren of minder resultaat op zouden leveren dan de partijen dachten. Het CPB merkte hierover op: 'De strijd om het laagste werkloosheidscijfer, die in de verkiezingscampagne is gevoerd, heeft ertoe geleid dat partijen de haalbaarheid van bepaalde maatregelen enigszins lijken te hebben overschat.'³⁰ We zullen zien dat in de volgende edities het planbureau minder schroom had om onrealistische verwachtingen af te wijzen.

Oorzaken en gevolgen

Nu we hebben gezien hoe de eerste doorrekening tot stand kwam en hoe erop gereageerd werd, is het mogelijk om te reflecteren waarom deze traditie op dit moment tot stand kwam. Birner wijst voor een verklaring hiervan naar vier zaken: de economische crisis die in de jaren '70 was begonnen, de traditie van Tinbergen, de wetenschappelijke bureaus van politieke partijen, en de hoge kwaliteit van (economische) journalistiek.³¹ Hoewel hij een aantal relevante zaken noemt, wijkt mijn verklaring op belangrijke punten af van de zijne.

De economische crisis speelde een duidelijke rol in de totstandkoming van de doorrekeningen. Met name de hoge werkloosheid zorgde voor veel sociale onrust in een land waar volledige werkgelegenheid een primair doel van het sociaaleconomisch beleid was. Van zowel coalitie als oppositie werd dus verwacht dat ze met goed doordachte plannen kwamen

---

²⁸ Mark Kranenburg, "Rekenen tot twee cijfers achter de komma", *NRC Handelsblad: Mens & Bedrijf*, 14 mei 1986, 1.

²⁹ Centraal Planbureau, "Macro-economische effecten van de verkiezingsprogramma's van PvdA, CDA en VVD", CPB Werkdocument no. 7 ('s Gravenhage, 1986).

³⁰ Centraal Planbureau, 15.

³¹ Birner, "The Quiet Revolution in Dutch Politics", 130-36.

om deze problematiek aan te pakken. Vanaf de late jaren '70 werd het een gewoonte om met een doorrekening van het CPB aan te tonen dat die plannen inderdaad solide waren.

Het CPB was het uitgelezen instituut om deze functie te vervullen, inderdaad mede door de 'traditie van Tinbergen'. De modelmatige en positivistische benadering van de economie was met dank aan het CPB dominant geworden in Nederland. Dat kwam niet alleen door de invloed van de CPB-prognoses, maar ook door de vele oud-CPB'ers die posities aan de universiteit innamen en daarmee een nieuwe generatie economen vormden.³² Hierdoor werd ook in de politiek het debat over de economie vaak gedomineerd door modellen, prognoses, en procenten meer of minder. Voor een echte politieke ideeënstrijd over de juiste weg uit de crisis was weinig ruimte. Waarschijnlijk was dit ook de reden dat in deze periode kritiek op het CPB en zijn rekenmodellen naar boven kwam: bij gebrek aan een debat over hoe de economie eruit zou moeten zien, ging men in debat over hoe het model eruit zou moeten zien. De kritiek op de doorrekeningen van het CPB, van links rond 1977 en van rechts rond 1982, moet dan ook niet gezien worden als kritiek op het CPB zelf, maar als een manier om alsnog het gesprek aan te gaan over hoe de economie werkt of hoe deze zou moeten werken. Hierbij moet opgemerkt worden dat de methode en veronderstellingen wel werden bevraagd, maar dat niemand betwijfelde of dit soort prognoses überhaupt gemaakt moesten worden.

Meer moeite heb ik met Birner's punt over de rol van wetenschappelijke bureaus. Hoewel het zo is dat deze bureaus partijen konden ondersteunen in hun contacten met het CPB en andere overheidsinstellingen, heb ik geen bewijzen kunnen vinden dat dit ook gebeurde. Contacten met het CPB over de doorrekening van verkiezingsprogramma's werden in alle gevallen gelegd door óf de Tweede Kamerfractie, óf de programmacommissie. Enige invloed van wetenschappelijk bureaus is niet terug te vinden in de bronnen. Het is uiteraard mogelijk dat economen van deze bureaus hebben ondersteund in het leveren van gegevens aan het planbureau. Maar er werd bij deze eerste doorrekening aanzienlijk minder informatie van de partijen gevraagd dan tegenwoordig, en de grote fracties van CDA, PvdA en VVD hadden meestal genoeg eigen specialisten om dit werk te doen. Hoe of waarom de wetenschappelijk bureaus aangedrongen zouden hebben op het maken van deze doorrekeningen is ook niet duidelijk.

Ook van de hoge kwaliteit van economische journalistiek betwijfel ik of deze een grote rol heeft gespeeld in het tot stand doen komen van de doorrekeningen. Voor zover deze kwaliteitsjournalistiek bestond, was ze waarschijnlijk met name een gevolg van de eerder

---

³² Van Dalen en Klamer, *Telgen van Tinbergen*.

genoemde dominantie van economie als politiek thema, en de cijfermatige benadering van economie in Nederland. Ik betwijfel of de journalistiek op zichzelf, los van die twee factoren, een rol heeft gespeeld. Ook Flip de Kam zelf 'acht de kans klein dat politieke partijen er vanaf 1986 toe overgingen hun programma's te laten doorrekenen, alleen uit 'angst' dat er anders weer kritische journalisten langs zouden komen.'³³ Uit de interviews van Nypels en De Kam uit 1981 blijkt bovendien dat de partijen daarvoor al bij het CPB en Financiën langs waren gegaan om hun programma's te laten doorrekenen. Ook het duidelijk aangeven van de kosten van plannen was iets waar partijen – D66 voorop – zelf mee waren gekomen.

Wat mijns inziens als derde factor wel een belangrijke rol heeft gespeeld, is de toenemende complexiteit van formaties en de afspraken die daar werden gemaakt. De onmacht van de kabinetten-Van Agt om het economische tij te keren werd met name geweten aan heilige huisjes of onduidelijke afspraken tijdens de formatie. Het advies van de Studiegroep Begrotingsruimte uit 1982, om meer duidelijkheid te scheppen tijdens de formatie, verhoogde niet alleen de vraag naar goede ramingen van het CPB, maar dwong partijen ook om eerder al informatie in te winnen en keuzes te maken over de haalbaarheid van hun plannen. Een partij die met onrealistische plannen de verkiezingen in ging, zou die immers moeten opgeven tijdens de formatie. Om gezichtsverlies tegenover kiezers kort na de verkiezingen te voorkomen, pasten alle drie de deelnemende partijen hun plannen aan naar aanleiding van hun gesprekken met het CPB.

De vierde en laatste factor van belang was de omslag in het denken die plaatsvond binnen de PvdA. Het economiedebat van de jaren '70 was gaan liggen en ook de partijtop en economen van de PvdA raakten ervan overtuigd dat de hoge lastendruk en staatschuld aangepakt moesten worden.³⁴ Volgens rechts Nederland was het vrijgevig beleid van het kabinet-Den Uyl, met zijn 'leuke dingen voor linkse mensen', verantwoordelijk voor de economische malaise. Het optreden van de partij, en met name haar leider, in het kabinet-Van Agt II had het vertrouwen van CDA en VVD in de PvdA verder geschaad. Den Uyl was in 1986 opnieuw lijsttrekker, maar nadat hij in 1982 bijna was afgezet had hij veel van zijn autoriteit verloren.³⁵ Ondanks Den Uyls afkeer van 'cijfertjes' was ook bij de sociaaldemocraten de modelmatige benadering van economische vraagstukken dominant geworden. Een nieuwe generatie, met bijvoorbeeld de lijstduwer Wim Kok, wilde de partij

---

³³ Flip de Kam, persoonlijke correspondentie d.d. 17-5-2021.

³⁴ Flip de Kam, persoonlijke correspondentie d.d. 17-5-2021; "Cees de Galan: Verschillende economen, verschillende accenten", *Voorwaarts: PvdA Ledenkrant*, 1 december 1984.

³⁵ Piet de Rooy en Henk te Velde, *Met Kok: Over veranderend Nederland* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2005), 132.

weer positioneren als een geschikte regeringspartner.³⁶ De doorrekening van hun programma was in die zin een teken voor de andere partijen van de nieuwe degelijkheid van de PvdA.

Overigens moet worden opgemerkt dat, zoals gezegd, in 1981 de vier grote partijen hun programma's ook al wilden doorrekenen, maar dat het CPB toen vanwege tijdsgebrek daar niet aan mee heeft gewerkt. Financiën werkte wel mee, en leverde waarschijnlijk de cijfers die zijn terug te vinden in de financiële verantwoording van de verkiezingsprogramma's.³⁷ Dit was echter vergelijkbaar met de 'boekhoudkundige exercitie' die het CPB in 1986 ook voor D66 en de kleine christelijke partijen deed en moet dus niet gezien worden als echte doorrekening.

Dan rest ons ten slotte nog de vraag welk effect de doorrekeningen op de verkiezingscampagne hadden. Dit effect was waarschijnlijk relatief klein. De doorrekeningen leverden geen grote verrassingen op, en er was geen partij die het opvallend beter of slechter deed dan de rest. De reacties van de partijen waren ook weinig verrassend; de partijen bereden hun bekende stokpaardjes en bekritiseerden elkaar op vertrouwde wijze. De PvdA was bovendien niet geslaagd in haar opzet om geloofwaardiger en redelijker over te komen; kiezers vonden de partij nog steeds drammerig en haar beleid ondoordacht.³⁸ Hoewel de drie deelnemende partijen vijf zetels winst behaalden ten opzichte van de niet-deelnemende partijen, hebben de doorrekeningen daar waarschijnlijk geen grote rol in gespeeld. Het verwijt naar niet-deelnemende partijen dat zij iets te verbergen zouden hebben, werd in deze campagne niet gemaakt.

De herhaling van 1989: Meer kwaliteit, meer aandacht, meer kritiek

Hoewel het electorale effect waarschijnlijk beperkt was, werden er in 1989 opnieuw doorrekeningen gemaakt van de verkiezingsprogramma's. Dit keer was ook D66 van de partij. Bovendien had het CPB ditmaal, ondanks de vervroegde verkiezingen, zowel de inhoud als de presentatie beter voorbereid. Waar in 1986 de coördinatie nog werd gedaan door het hoofd korte termijnplanning, nam in 1989 de nieuwe directeur Gerrit Zalm deze taak op zich.³⁹ Naast de gewone doorrekeningen bevatte het rapport ditmaal gedetailleerde analyses over het arbeidsmarktbeleid en de financiering van de gezondheidszorg.⁴⁰ Ook werden de

---

³⁶ De Rooy en Te Velde, 35.

³⁷ Flip de Kam, persoonlijke correspondentie d.d. 17-5-2021.

³⁸ Archief PvdA, inv.nr. 2041, Evaluatie Verkiezingen 1986, p. 5, IISG.

³⁹ Gerrit Zalm, *De Romantische Boekhouder* (Amsterdam: Balans, 2009), 70.

⁴⁰ Centraal Planbureau, "Macro-economische effecten van de verkiezingsprogramma's 1990-1994 van CDA, PvdA, VVD en D66", CPB Werkdocument no. 32 ('s-Gravenhage, 1989).

verschillende doorrekeningen deze keer vóór de verkiezingen al door het CPB in een werkdocument gebundeld en gezamenlijk gepresenteerd. Zo wist het planbureau dus al één van de grootste kritiekpunten van de vorige keer – dat partijen door de verschillende publicatiemomenten met andere informatie werkten – weg te nemen.

Toch waren er van tevoren al stevige vraagtekens gesteld bij de doorrekeningen. Het CPB had in het voorjaar van 1989 berekend hoeveel financiële ruimte er in de begroting zat, ofwel voor hoeveel geld partijen nieuwe wensen konden opschrijven. Econoom Arjo Klamer vond dit een voorbeeld van hoe de CPB-economen ‘de marges voor het economisch-politieke debat’ bepaalden. Hij wees erop dat de financiële ruimte die het CPB had berekend alleen onder hele specifieke omstandigheden precies zo groot uit zou vallen, en dat aan een dergelijk cijfer in andere landen weinig waarde gehecht zou worden; in Nederland vormde het de basis van de economische plannen van de vier grootste partijen. Klamer haalde Driehuis aan, die beweerde dat een partij zich zonder de zegen van het CPB buiten de discussie plaatste. De schuld hiervoor legde Klamer echter niet bij het planbureau, dat altijd de betrekkelijkheid van zijn berekeningen benadrukte, maar ‘bij de kruideniersmentaliteit van de gebruikers van de CPB berekeningen.’ Hij verweet de partijen dat ze met hun focus op de doorrekeningen en cijfertjes geen ruimte boden voor principiële discussies over de economie, juist op een moment dat zo’n discussie broodnodig was.⁴¹

De onzekerheid van die financiële ruimte werd nog eens benadrukt door het CPB zelf, dat enkele weken voor de verkiezingen met een nieuwe raming kwam waarin de economische groei een kwart procent lager werd ingeschat dan eerder. Hierdoor hadden alle partijen op slag een tekort van enkele miljarden in hun plannen.⁴² In zijn reactie riep minister Ruding alle partijen op om hun plannen aan te passen naar aanleiding van de nieuwe raming. De VVD leek hiertoe bereid te zijn, maar lijsttrekker Kok van de PvdA stelde dat de wijziging binnen de foutmarge viel en daarom niet al te hoog opgenomen diende te worden.⁴³ Waar zijn partij – net als de andere – de financiële ruimte eerst dus heel precies had genomen, wees hij nu op de onzekerheden. Overigens paste geen van de partijen haar programma nog aan. CPB-directeur Zalm had ook al laten weten dat ‘met veranderingen in het voorgenomen beleid, die

---

⁴¹ Arjo Klamer, “Kruideniers”, *NRC Handelsblad: Economie*, 22 juni 1989, 2.

⁴² José Toirkens, “Politieke partijen maken zich niet druk om CPB-ramingen”, *NRC Handelsblad*, 12 augustus 1989, 13.

⁴³ “Ruding tempert optimisme over uitgaven overheid”, *de Volkskrant*, 14 augustus 1989, 3.

partijen eventueel nog zouden willen aanbrengen naar aanleiding van de CPB-verrekeningen, mede door de tijdsdruk, geen rekening [kan] worden gehouden.’⁴⁴

Twee weken voor de verkiezingen, op 23 augustus, publiceerde het CPB zijn doorrekeningen. De positie van het planbureau wat betreft de betrouwbaarheid en waarde van de berekeningen werd door directeur Zalm samengevat in het voorwoord:

‘De tamelijk grote precisie in de variantenberekeningen mag niet de indruk wekken dat het CPB meent met grote precisie de toekomstige economische ontwikkeling te kunnen voorspellen. De onzekerheden van de basisprojectie samenhangend met de internationale economische ontwikkeling en de loonvorming zijn groter dan het effect dat de diverse partijprogramma's op de ontwikkeling hebben. De gepubliceerde effecten geven echter wel een goede indruk van de richting waarin uitvoering van de verschillende programma's de economische ontwikkeling beïnvloedt.’⁴⁵

Toch gingen de kranten in hun berichtgeving weer met zeer concrete cijfers aan de haal. Zo rapporteerde *de Volkskrant* dat het CDA-plan tot 4000 banen minder zou leiden dan het huidige kabinetsbeleid, een aantal dat ruimschoots binnen de foutmarge lag.⁴⁶ Alleen *Trouw* merkte op dat de resultaten van alle partijen opmerkelijk weinig afweken van de prognose die het CPB enkele weken eerder had gemaakt.⁴⁷ Het meest gerapporteerde nieuws was dat, hoewel de PvdA het beste scoorde, ook op indicatoren als de investeringen en bedrijfswinsten, het CPB opnieuw kanttekeningen plaatste bij de houdbaarheid van de plannen van die partij op de langere termijn. In een hoofdredactioneel commentaar merkte het *NRC* op dat dat onderscheid tussen effecten op middellange en lange termijn het voor gewone kiezers niet makkelijker maakte om de doorrekeningen te interpreteren.⁴⁸

Net als drie jaar eerder wisten de partijen de cijfers op de voor henzelf meest positieve manier te interpreteren. De VVD was trots dat haar plannen het ook in het meest pessimistische scenario goed deden, waardoor in de toekomst waarschijnlijk geld over zou blijven. D66 was blij dat de economische groei bij hen beter uitviel dan bij VVD en CDA, en dat hun milieuheffingen niet ten koste zouden gaan van de koopkracht. Het CDA haalde op

---

⁴⁴ Passenier, *Van Planning naar Scanning*, 327.

⁴⁵ Centraal Planbureau, “Macro-economische effecten van de verkiezingsprogramma’s 1990-1994 van CDA, PvdA, VVD en D66”.

⁴⁶ “Uitvoering PvdA-program levert volgens CPB meeste groei op”, *de Volkskrant*, 23 augustus 1989, 1.

⁴⁷ Ruud van Heese en Lex Oomkes, “CPB toont geringe verschillen tussen partijen”, *Trouw*, 24 augustus 1989, 4.

⁴⁸ “Verkiezingsprogramma’s voor fijnproevers”, *NRC Handelsblad*, 23 augustus 1989, 7.

alle indicatoren een redelijke score, en stelde dat de economie op de korte termijn alleen kon groeien door hogere overheidsuitgaven, wat de partij onwenselijk achtte. PvdA-lijsttrekker Kok wees uiteraard op de algehele goede score van zijn partij, en bestreed de bewering van het CPB dat de plannen van zijn partij op de lange termijn negatieve effecten zouden hebben. Ook wees hij erop dat de positieve effecten van de investeringen in een schoon milieu, die de PvdA wilde doen, niet in de berekeningen voorkwamen: 'zelfs het CPB heeft zijn beperkingen.'⁴⁹ Het planbureau was het hier overigens mee eens: 'anderzijds is een schoner milieu zelf een in de berekeningen genegeerd positief resultaat, en is het mogelijk dat door tijdige maatregelen hogere kosten in de toekomst worden vermeden.'⁵⁰

Er was veel kritiek op de neiging van partijen om alleen de voor hen voordelige cijfers uit te lichten. 'Harde cijfers bestaan niet,'⁵¹ was de conclusie die het *NRC* hieruit trok. Dit kwam volgens het artikel ook deels doordat de berekeningen met zoveel onzekerheden waren omgeven, dat er altijd wel iets op af te dingen viel. Dit was echter geen excuus volgens PvdA'er Jo Ritzen, die de reacties 'kiezersbedrog' noemde. Ritzen, die enkele weken later zou aantreden als minister van Onderwijs, vond het begrijpelijk dat partijen af en toe kanttekeningen plaatsten bij de berekeningen, 'maar het gaat niet aan kanttekeningen te verheffen tot uitkomst.'⁵² Dit was uiteraard een sneer in de richting van VVD en CDA, die de kanttekeningen van het CPB over de houdbaarheid van de PvdA-plannen op de lange termijn groot hadden uitgemeten. Maar hij kon net zo goed worden toegepast op de PvdA-kanttekeningen over het niet-meerekenen van milieueffecten.

Naast kritiek op de partijen, was er echter ook kritiek op het CPB. Het *NRC* schreef: 'Het planbureau heeft niet beoordeeld of alle voorgestelde maatregelen te realiseren zijn en ook werkelijk de bedragen zullen opleveren die nodig zijn. Evenmin heeft het CPB onderzocht in welke omvang de programma's beloften bevatten waarvoor geen, te weinig of slechts vage financiering is aangegeven.' Hoewel dit gebrek op zichzelf geen probleem zou vormen, vond men het wel opvallend dat er ondanks dit alles toch grote waarde werd gehecht aan het 'keurmerk' van het CPB: partijen beschouwden een goede doorrekening als een bewijs dat hun

---

⁴⁹ "PvdA verschuift lasten en kosten naar toekomst", *Algemeen Dagblad*, 24 augustus 1989, 9.

⁵⁰ Centraal Planbureau, "Macro-economische effecten van de verkiezingsprogramma's 1990-1994 van CDA, PvdA, VVD en D66", 54.

⁵¹ José Toirkens en Annemieke Smit, "Succes programma's: het blijft gissen", *NRC Handelsblad*, 24 augustus 1989, 3.

⁵² Jo M. M. Ritzen, "Rituele dans of nuttige informatie", *NRC Handelsblad*, 28 augustus 1989, 7.

programma 'solide', 'uitvoerbaar', of 'realistisch' was. Maar juist op die punten schoot de CPB-analyse tekort.⁵³

De meest fundamentele kritiek kwam echter van Wim Driehuis, die beweerde dat de politiek zich de gevangene had gemaakt van de doorrekeningen, en daarmee haar gebrek aan durf en creativiteit probeerde te maskeren. Hij betreurde dat door de doorrekeningen ideeën van een niet-deelnemende partij als GroenLinks zonder grondige analyse als onrealistisch werden afgedaan. Volgens Driehuis konden de grote problemen in de samenleving niet binnen één regeerperiode opgelost worden, en zouden goede oplossingen voor die problemen ook niet meteen goed scoren in de doorrekeningen. De effecten hiervan zouden te ver in de toekomst liggen, lastig kwantificeerbaar zijn, of niet binnen de expertise van het CPB passen. De doorrekeningen maakten het volgens Driehuis dus minder interessant voor partijen om zulke voorstellen in te dienen. De doorrekeningen zorgden daarmee voor een verkleining van verschillen tussen partijen en een eenzijdige focus op de overheidsfinanciën, waardoor andere politieke thema's niet meer de ruimte kregen die ze verdienden.⁵⁴

De tweede editie van de doorrekeningen werd dus, ondanks de verbeteringen van het CPB, behoorlijk kritisch bezien. Het is echter de vraag in hoeverre deze kritiek ook bij de kiezer terecht kwam. Wat sowieso opvalt is dat die kritiek zich voor de kranten grotendeels tot het *NRC* beperkte. Andere kranten kwamen niet verder dan de kanttekeningen die politici zelf ook stelden. Het is te verwachten dat de 'harde cijfers' en tevreden reacties van partijen bij de meeste kiezers het best bleven hangen. In hoeverre de doorrekeningen überhaupt in de hoofden van kiezers zaten is bovendien niet goed na te gaan.

In de eerste twee edities van de doorrekening van verkiezingsprogramma's werd dus een stevige traditie neergezet. Waar de doorrekening en presentatie de eerste keer nog wat onwennig ging, was de organisatie de tweede keer al beter. De motivatie achter de doorrekeningen zat met name in drie factoren: de traditie van econometrische modellen en prognoses, de economische crisis die partijen dwong om goed onderbouwde plannen te maken, en de toenemende complexiteit van de formatieonderhandelingen. Partijen vonden de doorrekening echter niet alleen nuttig om de betaalbaarheid van hun eigen plannen in te kunnen zien. Het was ook een middel om de verschillen met andere partijen nog eens te benadrukken in de verkiezingscampagne. Deze politieke en enigszins opportunistische

---

⁵³ Annemieke Smit en José Toirkens, "CPB let niet op gaten in programma's", *NRC Handelsblad*, 25 augustus 1989, 3.

⁵⁴ Wim Driehuis, "Er valt niet gemakkelijk te scoren", *NRC Handelsblad: Economie*, 31 augustus 1989, 4.

manier van omgang met de resultaten van de doorrekeningen was velen een doorn in het oog. Bij de herhaling in 1989 begon ook het inzicht te dagen dat de doorrekeningen de programma's beïnvloedden. De publieke kracht van 'harde cijfers', in combinatie met de neoklassieke denkbeelden die een sluitend huishoudboekje verhieven boven andere politieke doelen, dwongen partijen om hun wensen te matigen.

V. GroenLinks en het CDA in 1994

Nadat het CPB twee keer verkiezingsprogramma's had doorgerekend, was de traditie gevestigd. Er was weliswaar kritiek te horen, maar dat viel te verwachten bij een operatie die veel aandacht kreeg in verkiezingstijd. Het CPB liet die kritiek ook koeltjes over zich heenkomen, hoewel een aantal aanpassingen in 1989 een reactie leken te zijn op tekortkomingen die het planbureau zelf ook toegaf. Met de deelname van D66 in 1989 waren bovendien alle grote middenpartijen aangesloten. Alleen de kleine linkse en christelijke partijen deden niet mee. 1994 was wat dat betreft een doorbraakjaar voor de doorrekeningen, omdat in dat jaar voor het eerst een partij van buiten het politieke midden deelnam. Die partij was GroenLinks, en aan haar deelname ging een uitgebreide partijdiscussie vooraf. Tegelijkertijd was 1994 ook het jaar waarin de doorrekeningen voor het eerst groot nieuws maakten in de verkiezingscampagne, door een misser van het CDA. Dit hoofdstuk gaat daarom in op hoe de deelname van GroenLinks tot stand kwam, en welke uitwerking de doorrekeningen hadden op de verkiezingscampagne.

GroenLinkse kritiek op de doorrekeningen: (On)gewenste disciplineren

Hoewel de kleine partijen die in 1989 GroenLinks vormden linkser waren dan de PvdA, waren ook zij niet immuun voor de toenemende populariteit onder politici van cijfermatig inzicht in economische vraagstukken. De CPN had in 1986 een financieel-economische onderbouwing van haar verkiezingsprogramma gepubliceerd van maar liefst zeventien pagina's, en in datzelfde jaar vroeg de prominente PSP'er Leo Platvoet het CPB om een doorrekening van het programma van zijn Bussumse gemeenteraadsfractie.¹ Toch besloot de nieuwe partij bij haar eerste verkiezingsdeelname in 1989 om niet aan de doorrekening mee te doen. Lijsttrekker Ria Beckers stelde vraagtekens bij de veronderstellingen van het CPB, en beweerde dat het doorrekenen leidde tot 'het doorschuiven van de rekeningen naar de toekomst, van werkloosheid en milieuverpesting,' omdat deze zaken niet in de modellen werden meegenomen.² Ze vond daarom dat er nieuwe economische modellen nodig waren, 'maar het Nederlandse economie is uiterst traditioneel.'³ Ook vond Beckers dat het CPB de baten en lasten van veel beleid niet goed inzichtelijk maakte: 'gezondheidslasten, werkloosheid, milieukosten, als je al die dingen meetelt, krijg je een heel ander beeld. Wat de andere partijen

---

¹ Communistische Partij van Nederland, "Financieel-economische onderbouwing CPN verkiezingsprogramma 1986-1990" (Amsterdam, 1986).; NA, CPB, 2.06.093, inv.nr. 521: brief van Leo Platvoet aan het CPB, d.d. 4-3-1986.

² "Groen Links laat program niet doorrekenen door Planbureau", *De Waarheid*, 14 juli 1989, 2.

³ Carel Goseling en Peter de Vries, "Ria Beckers 'flauw' van de kritiek", *Leeuwarder Courant*, 4 september 1989, 5.

met het CPB doen vind ik niet interessant. Dat kan ik op m'n computertje ook. Onze keuzes zijn veel interessanter.'⁴

Bovendien ergerde Beckers zich eraan dat een goede uitkomst uit de econometrische modellen ondertussen werd gezien als de standaard voor goed beleid, 'zo van: het is doorgerekend, dus klopt het, dus het beleid is goed. Dat is onjuist.'⁵ Partijeconoom Boe Thio vond daarnaast dat de grote partijen een vorm van 'zelfcensuur' toepasten om goed uit de doorrekening te komen, waardoor hun voorstellen steeds meer op elkaar gingen lijken.⁶ Overigens had GroenLinks haar programma in 1989 wel degelijk aangepast, nadat uit een eigen doorrekening bleek dat sommige voorstellen te duur zouden zijn.⁷

Maar de keuze om het programma niet door te laten rekenen kwam GroenLinks duur te staan. In debat met Ria Beckers noemde PvdA-lijsttrekker Kok de plannen van haar partij 'te mooi om waar te zijn. Ik waarschuw u: de onderhoudskosten van luchtkastelen zijn erg hoog.'⁸ Ook D66, de andere electorale rivaal van GroenLinks, maakte handig gebruik van het feit dat de partij niet bij het CPB was langsgegaan. Lijsttrekker Van Mierlo noemde de milieuplannen 'een schreeuw in de nacht,' en stelde dat het partijprogramma een 'bedenklijk karakter' had omdat het onrealistische en onbetaalbare plannen zou bevatten.⁹ Overigens zou Van Mierlo zich vijf jaar later uitspreken tegen dit soort praktijken: 'Politiek zijn we totaal de verkeerde kant opgegaan met die berekeningen van het Centraal Planbureau. We weten allemaal dat het handel in papier is. Het zijn momentopnamen die nu al weer zijn verouderd.'¹⁰ In de campagne van 1989 was Van Mierlo echter nog niet tot dat inzicht gekomen.

Het electorale resultaat van zes zetels voor GroenLinks viel tegen, en achteraf beweerde de partijraad van de PPR: 'Wij hebben het stempel van het Centraal Planbureau op ons verkiezingsprogramma node gemist.'¹¹ In de evaluatie van de verkiezingscampagne werd gesteld: 'Het niet laten doorrekenen van het programma door het CPB is ons lelijk opgebroken.'¹² Het advies was dan ook om bij de volgende verkiezingen wel aan de doorrekening mee te doen. In hoeverre het gebrek aan een doorrekening echt belangrijk was

---

⁴ Goseling en De Vries, 5.

⁵ Ton Damen en Syp Wynia, "Wijze Ruud mijdt confrontatie", *Het Parool*, 24 augustus 1989, 5.

⁶ "Groen Links laat program niet doorrekenen door Planbureau", 2.

⁷ "Groen-Links schrapt in verkiezingsprogramma", *De Telegraaf*, 14 juli 1989, 7.

⁸ "'Onderhoudskosten luchtkastelen erg hoog'", *de Volkskrant*, 25 augustus 1989, 3.

⁹ "'Een schreeuw in de nacht'", *Trouw*, 18 augustus 1989, 3.

¹⁰ Cees Banning en Frank van Empel, "'Grossieren in lef getuigt niet van realisme'", *NRC Handelsblad*, 1 maart 1994, 7.

¹¹ "PPR ontevreden over resultaat Groen Links", *Nederlands Dagblad*, 26 september 1989, 3.

¹² Archief GroenLinks (ARCH01984), inventarisnr. 205: Concept evaluatie GroenLinks campagne T.K. verkiezingen, 6 september 1989, IISG.

voor kiezers valt te betwijfelen, maar in de beleving van de partij zelf had het dus zeker een rol gespeeld. Dat kwam waarschijnlijk doordat ze in de media met veel negatieve berichtgeving te maken had gehad vanwege 'het te hoge sinterklaas-gehalte van het programma, het niet voldoende inspelen op de tijdgeest ofwel de geur van redelijkheid.'¹³ Het was dus niet zozeer het gebrek aan een doorrekening zelf, als wel de retorische en publicitaire gevolgen daarvan die de partij parten leken te spelen. Voor het soort politiek dat GroenLinks wilde bedrijven – idealistisch, non-conformistisch, met economie niet op de eerste plek – was simpelweg geen ruimte meer.

In voorbereiding op deelname aan de doorrekeningen publiceerde het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks in mei 1993 een bundel over de positie van het CPB in de Nederlandse politiek. Twee van de bijdragen daarin gingen over de tekortkomingen in modellen: Wessel Visser trok het in de modellen dominante verband tussen loonmatiging enerzijds en economische groei en werkgelegenheid anderzijds in twijfel, en Bart Snels bekritiseerde de manier waarop het planbureau in zijn modellen met milieueffecten omging.¹⁴

Het gros van de bundel was echter gewijd aan de kritiek dat het planbureau op oneigenlijke wijze de ruimte voor de politiek inperkte en het politiek debat lamlegde. De auteurs legden uit dat politici steeds afhankelijker werden van experts, maar dat die afhankelijkheid niet in relatie stond tot de onzekerheidsmarges waarmee de adviezen van die experts opgesteld werden.¹⁵ De auteurs stelden bovendien dat de relatie tussen politiek en wetenschappelijke adviseurs scheef was gegroeid: 'Het idee dat politieke meningsverschillen uiteindelijk wetenschappelijk beslecht moeten kunnen worden, miskent zowel het specifieke karakter van politiek handelen als de grenzen van (sociaal-)wetenschappelijke kennis. Wetenschappelijke inzichten vormen een belangrijke informatiebron voor beleidmakers, maar politieke keuzes kunnen nooit wetenschappelijk gefundeerd worden.'¹⁶

Coen Teulings, toen nog UvA-econoom en GroenLinks-lid, had een enigszins afwijkende analyse van de problematiek. Hij observeerde dat het CPB recent zich meer was gaan richten op kwalitatieve langetermijnstudies, in plaats van kwantitatieve modellering. Op

---

¹³ Archief GroenLinks, inv.nr. 205: Concept evaluatie GroenLinks campagne T.K. verkiezingen, 6 september 1989, p. 15, IISG.

¹⁴ Wessel Visser, "De macht en onmacht van CPB-modellen", in *Het Centraal Planbureau in Politieke Zaken*, bewerkt door Harry van den Berg, Gert Both, en Paul Basset (Amsterdam: Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, 1993), 15-34; Bart Snels, "Milieu en economie", in *Het Centraal Planbureau in Politieke Zaken*, 35-49.

¹⁵ Harry van den Berg, "Inleiding - Politiek als wetenschap: Het Centraal Planbureau ter discussie", in *Het Centraal Planbureau in Politieke Zaken*, 8-14.

¹⁶ Veit Bader en Harry van den Berg, "Simulatiemodellen en de maakbare toekomst", in *Het Centraal Planbureau in Politieke Zaken*, 64.

die manier begaf het planbureau zich steeds meer op het terrein van politieke partijen, en kwam zijn onpartijdigheid in het geding. Teulings legde de schuld hiervoor bij politieke partijen, die met name in de jaren '70 te veel sociaaleconomische taboes en heilige huisjes hadden gekoesterd en daarom het CPB nodig hadden als scheidsrechter. 'Het grote belang dat gehecht wordt aan de mening van het Centraal Planbureau' was daarom volgens hem een 'resultaat van de noodzaak om een stringenter financieel beleid te voeren.'¹⁷ Als de politiek zich niet wilde laten disciplineren door het planbureau, moest ze volgens Teulings ervoor zorgen dat dat niet nodig was, en minder onbetaalbare beloftes doen.

Om de discussie verder voort te zetten, organiseerde het wetenschappelijk bureau van GroenLinks een discussiemiddag over de politieke macht van het CPB. Daar kreeg de kritiek van GroenLinks bijval van de afgevaardigden van PvdA en D66. Ook de afgevaardigde van de VVD en planbureaudirecteur Zalm bevestigden dat het CPB de ruimte voor de politiek inperkte.¹⁸ In tegenstelling tot andere aanwezigen vonden zij dit echter niet onwenselijk. In zijn reactie op de bundel van het Wetenschappelijk Bureau legde Zalm dat uit: als het planbureau de politiek meer realisme bijbracht, zou dat zorgen voor verstandiger beleid en meer rust in de beleidsvorming. Die inperking was bovendien beperkt; partijen zouden altijd hun eigen voorkeuren hebben.¹⁹ Zalm vond daarom dat de taakverdeling tussen wetenschap en politiek juist goed was geregeld: de wetenschap schat in wat de effecten van een maatregel zouden zijn, en de politiek maakt op basis daarvan de keuzes. Dat Zalm en de VVD het eens waren was overigens niet opvallend; een jaar later zou hij aantreden als minister van Financiën voor die partij. Zijn opmerking dat de matigende invloed van het planbureau een zegen voor de politiek was, paste bovendien goed in het politieke programma van de liberalen.

De bundel van GroenLinks vormde de eerste serieuze poging vanuit de politiek om de autoriteit van het planbureau en de doorrekeningen in twijfel te trekken. Een deel van de kritiek was al eerder geuit, maar nu de naam van een politieke partij eronder stond had ze toch een andere uitwerking. Voor het eerst voelde het planbureau zich ook gedwongen om uitgebreid in te gaan op de kritiek op de doorrekeningen. Het leek op de inleiding tot een debat over de rol van de doorrekeningen bij de verkiezingen van 1994. De stroming binnen GroenLinks die wel wilde doorrekenen gaf zich echter nog niet gewonnen.

De weg naar de doorrekening: Grijs brij of rood-groen alternatief?

---

¹⁷ Coen Teulings, "De terugweg van rekenmeester naar econoom", in *Het Centraal Planbureau in Politieke Zaken*, 60.

¹⁸ Cees Banning, "CPB zet GroenLinks voor dilemma", *NRC Handelsblad*, 15 mei 1993, 14.

¹⁹ Gerrit Zalm, "Het Centraal Planbureau en de politiek", *De Helling* 6, nr. 2 (1993): 8.

Hoewel het bestuur van GroenLinks in 1989 had geconcludeerd dat de partij bij de aankomende verkiezingen niet opnieuw af kon zien van deelname aan de doorrekeningen, toonde de bundel van het Wetenschappelijk Bureau vier jaar later dat de partij daar intern nog behoorlijk verdeeld over was. Er werd daarom een Economische Commissie in het leven geroepen die zou onderzoeken of het programma doorgerekend zou moeten worden, en of er wijzigingen in het programma aangebracht zouden moeten worden om zo'n doorrekening goed te doorstaan.²⁰ In deze commissie zaten onder andere de latere Kamerleden Kees Vendrik en Tom van der Lee en de latere CPB-directeur Coen Teulings.

In haar rapport uit maart 1993 raadde de EC een stap naar het planbureau af, met name vanwege 'belangrijke inhoudelijke bezwaren tegen modellen en werkwijze van het CPB.'²¹ De belangrijkste reden om wel door te rekenen was volgens de commissie dat GroenLinks in de media, bij andere partijen en bij kiezers gezien zou worden als een betrouwbare partij met realistische plannen. Dit zou echter alleen gebeuren bij een redelijk resultaat. Volgens de commissie was dat alleen haalbaar na substantiële veranderingen in het programma, die tot een serieuze interne partijstrijd zouden kunnen leiden.²² In plaats van een CPB-doorrekening raadde de EC het partijbestuur daarom aan om een extern college van deskundigen samen te stellen dat het programma zonder vooringenomenheid zou kunnen doorrekenen op niet alleen financieel-economische gevolgen, maar ook die voor het milieu. De commissie raadde aan om andere partijen te zoeken die dit samen met GroenLinks zouden willen doen.²³

Als het partijbestuur toch zou besluiten om het programma door te laten rekenen, waren er volgens de EC drie mogelijkheden: de partij blijft bij haar idealen en krijgt een slechte doorrekening, de partij levert op enige punten in en krijgt een matige doorrekening, of de partij stelt haar programma op fundamentele wijze bij en krijgt een goede doorrekening. De commissie adviseerde om, als het programma aan het CPB voorgelegd zou worden, voor het matig-scenario te gaan, aangezien een te grote afwijking van de idealen van de partij niet goed zou vallen bij de achterban.²⁴ Om een redelijk resultaat te halen, kon de partij volgens de EC

---

²⁰ Archief GroenLinks, inv.nr. 214A: Verslag vergadering partijbestuur, Tweede Kamerfractie en Economische Commissie d.d. 22 december 1992, IISG. De verwijzingen naar het archief van GroenLinks komen grotendeels uit de bachelorscriptie van Jasper Been, "Het CPB bepaalt het speelveld: Een onderzoek naar de invloed van de doorrekening van het Centraal Planbureau op het verkiezingsprogramma van GroenLinks in 1994" (Rijksuniversiteit Groningen, 2020).

²¹ Archief GroenLinks, inv.nr. 214A: GroenLinks en het Centraal planbureau - De doorrekenkwesitie. Amsterdam, 10 maart 1993, 69, IISG.

²² Archief GroenLinks, inv.nr. 214A: GroenLinks en het Centraal planbureau - De doorrekenkwesitie. Amsterdam, 10 maart 1993, 48-50, IISG.

²³ Archief GroenLinks, inv.nr. 214C: Verslag vergadering partijbestuur Groen Links d.d. 16-3-1993, IISG.

²⁴ Archief GroenLinks, inv.nr. 214A: GroenLinks en het Centraal planbureau - De doorrekenkwesitie. Amsterdam, 10 maart 1993, 46-50, IISG.

ook veel maatregelen indienen die het CPB niet door kon rekenen, of maatregelen met een langdurig invoeringstraject.²⁵ De parlamentsfracties waren sceptisch over de wenselijkheid van deze fasering en toespitsing, en stelden dat die 'in geen geval strijdig [zouden mogen] zijn met wat er staat in het door het congres aangenomen programma.'²⁶

Naar aanleiding van dit advies werd een conceptverkiezingsprogramma opgesteld en aan de Economische Commissie voorgelegd om in te schatten hoe dit bij het CPB zou worden ontvangen. De EC was uiterst kritisch: er werd niet alleen teveel geld uitgegeven zonder te bezuinigen, het programma was volgens de commissie ook veel te vaag, waardoor het niet doorrekenbaar was.²⁷ De Eerste en Tweede Kamerfracties waren niet minder kritisch op het conceptprogram. Zij waren met name bang dat GroenLinks weer weggezet zou worden als een partij die te veel geld uitgaf en de lasten voor burgers verhoogde.²⁸ Het partijbestuur bracht daar tegenin: 'Het is voor ons denken juist kenmerkend dat we overwegingen van economie en financiën ondergeschikt willen maken aan andere zaken die we belangrijker vinden. Het verkiezingsprogram zal moeten uitstralen: eerlijk delen, milieu, zorg en internationale solidariteit gaan boven fin en econ. [sic]'²⁹ Om de discussie te beëindigen stelde het PB dat een programma waar alle voor GroenLinks belangrijke punten uit waren gewied zeer slecht zou vallen bij de achterban.

De EC had in haar reactie op het conceptprogram ook aangeboden om financiële vertalingen op te stellen van verscheidene programvarianten.³⁰ Het partijbestuur ging hiermee akkoord, op voorwaarde dat de varianten strikt vertrouwelijk zouden blijven.³¹ Na een paar tussenversies die in meer of mindere mate het originele programma amendeerden, kwam de commissie tot een basispakket met twee varianten. Variant A week slechts weinig af van het basispakket, en werd door de EC getypeerd als 'het maximale, dat met een redelijk resultaat

---

²⁵ Archief GroenLinks, inv.nr. 214A: GroenLinks en het Centraal planbureau - De doorrekenkwesitie. Amsterdam, 10 maart 1993, 48, IISG.

²⁶ Archief GroenLinks, inv.nr. 215A: GroenLinks overleg woensdag 23 juni 1993 bedoeld om tussen TKF EKF en PB klokken gelijk te zetten, p. 5, IISG.

²⁷ Archief GroenLinks, inv.nr. 217E: Eerste oordeel van de EC over het concept verkiezingsprogramma van GroenLinks, 5 april 1993, IISG.

²⁸ Archief GroenLinks, inv.nr. 215A: GroenLinks overleg woensdag 23 juni 1993 bedoeld om tussen TKF EKF en PB klokken gelijk te zetten, p. 2, IISG.

²⁹ Archief GroenLinks, inv.nr. 215A: GroenLinks overleg woensdag 23 juni 1993 bedoeld om tussen TKF EKF en PB klokken gelijk te zetten, p. 3, IISG.

³⁰ Archief GroenLinks, inv.nr. 217E: Eerste oordeel van de EC over het concept verkiezingsprogramma van GroenLinks, 5 april 1993, IISG.

³¹ Archief GroenLinks, inv.nr. 214D: notitie van Gerrit Berkelder aan het partijbestuur over 'verkiezingsprogramma en de economische commissie,' d.d. 2-6-1993, en besluitenlijst vergadering partijbestuur GroenLinks op 8 juni 1993, IISG.

bij het CPB ter doorrekening kan worden aangeboden.³² De commissie verwachtte wel dat de lastenverschuiving van arbeid naar milieu, een belangrijk punt voor de partij, in de modellen slecht uit zou pakken voor de werkgelegenheid. Variant B week veel sterker af van het basispakket, en bleef dicht bij het originele programma van GroenLinks. Deze variant richtte zich op herverdeling van welvaart, en ging ervan uit dat het bedrijfsleven hogere milieulasten zou kunnen dragen dan het CPB realistisch achtte.³³ Tot opluchting van de EC koos het partijbestuur uiteindelijk voor een mix van het basispakket en variant A. Om tot deze variant te komen, moest de tekst van het conceptverkiezingsprogramma op dertien punten worden gewijzigd, waaronder de voor GroenLinks belangrijke energieheffing.³⁴

In september kreeg de Economische Commissie van het CPB te horen dat de partij snel een definitieve beslissing over deelname moest maken, omdat het planbureau de volgende maand al met berekeningen wilde beginnen. Partijvoorzitter Marijke Vos en bestuurslid Maarten van Poelgeest stelden daarom een discussiestuk op voor het partijbestuur. Daarin betoogden ze dat de tekst van het programma op twee manieren omgezet kon worden in een financiële verantwoording. Ten eerste kon het programma op inhoudelijke gronden vertaald worden, dan zou het een uitwerking zijn van wat er in de tekst 'echt' bedoeld werd. Ten tweede kon er een strategische vertaling gemaakt worden. Dan zou de financiële paragraaf slechts een 'rijtje cijfers' zijn, 'zo opgesteld dat GroenLinks in de publieke discussie zowel een herkenbare als een financieel solide partij is en blijft.' Vos en Van Poelgeest vervolgden: 'Het is inmiddels duidelijk dat alle andere partijen een financiële vertaling voor een groot deel zien als een strategisch instrument. Veel beloftes blijken vaag te zijn of worden gewoon onder het vloerkleed geschoven en zijn dus niet terug te vinden in de rijtjes cijfers. Of de cijfers [worden] duidelijk naar de modellen van het CPB 'toegeschreven'. GroenLinks zou natuurlijk hetzelfde kunnen doen.'³⁵ De EC had inmiddels enkele suggesties gedaan over hoe zo'n strategische vertaling eruit zou kunnen zien.

Ondertussen was GroenLinks door de Stichting Natuur en Milieu benaderd om haar programma door het RIVM te laten doorrekenen op de effecten voor het milieu. In 1989 had toenmalig VROM-minister Nijpels dit al zonder resultaat aangeboden, ditmaal nam

---

³² Archief GroenLinks, inv.nr. 215A: Ontwerp verkiezingsprogramma van GroenLinks, de financiële vertaling 1995-1998, d.d. 10-8-1993, 7, IISG.

³³ Archief GroenLinks, inv.nr. 215A: Ontwerp verkiezingsprogramma van GroenLinks, de financiële vertaling 1995-1998, d.d. 10-8-1993, 7, IISG.

³⁴ Archief GroenLinks, inv.nr. 215C: Voorstel EC aan Partijbestuur GroenLinks tbv vergadering 21 september 1993 van Marijke Vos, IISG.

³⁵ Archief GroenLinks, inv.nr. 215A: Nota 'Financiële vertaling en doorrekening' voor het partijbestuur, van Maarten van Poelgeest en Marijke Vos, d.d. 9-10-1993, IISG.

GroenLinks het initiatief.³⁶ Het partijbestuur overwoog daarom drie opties wat betreft de doorrekeningen: een zuinige financiële vertaling, met daarin verwerkt de strategische wijzigingsvoorstellen van de EC, voorleggen aan zowel CPB als RIVM, de zuinige versie, zonder verwerking van de EC suggesties, alleen voorleggen aan het RIVM, of de basisvariant voorleggen aan alleen het RIVM.

In alle drie de opties was ook nog een plaats ingeruimd voor het onafhankelijk economenforum dat de partij 'in overleg met PvdA en D66' samen wilde stellen.³⁷ Hoe die partijen daar zelf over dachten is onduidelijk. Nadat hun afgevaardigden op de bijeenkomst van het Wetenschappelijk Bureau GroenLinks in mei 1993 ook kritisch waren geweest over de doorrekeningen, had GroenLinks de partijbesturen benaderd met het voorstel om naast de CPB-doorrekening ook een beoordeling te doen door een college van deskundigen.³⁸ Reacties op dit verzoek ontbreken echter. De EC stelde in haar advies bovendien dat het een goed idee was, 'maar toetsing door zo'n forum zal nimmer dezelfde publicitaire waarde hebben als doorrekening door het CPB.'³⁹ Het partijbestuur was dezelfde mening toegedaan en dat lijkt het einde te zijn geweest van dit idee.⁴⁰

Met 7 stemmen tegen 4 koos het partijbestuur uiteindelijk voor de eerste optie: doorrekening door zowel het CPB als het RIVM. Doorslaggevende argumenten hiervoor waren dat de doorrekening door het CPB het startpunt kon zijn van een discussie, waarin GroenLinks zich bijvoorbeeld kon profileren op de kwaliteit van werkgelegenheid. Ook dacht men dat de stap van GroenLinks naar het CPB andere partijen zou kunnen stimuleren om naar het RIVM te gaan. Tegenstanders merkten op dat een slecht resultaat niet te repareren zou zijn, maar anderen dachten, waarschijnlijk met een blik naar 1989, dat geen doorrekening nog slechter op de partij af zou stralen. Daarom werd besloten om geen punt te maken van het feit dat het CPB delen van het programma, zoals de arbeidstijdverkorting, niet goed door kon rekenen. Dit kon altijd nog gebruikt worden om een tegenvallend resultaat uit te leggen. De wenselijkheid van de benodigde programma-aanpassingen kwam niet meer ter sprake.⁴¹

De laatste horde was nu het partijcongres waarop het programma zou worden vastgesteld. Daar wilde de partijleiding ook de gang naar het CPB aan de leden verkopen.

---

³⁶ Archief GroenLinks, inv.nr. 215C: Brief van Marijke Vos aan minister Alders d.d. 26-9-1993, IISG.

³⁷ Archief GroenLinks, inv.nr. 215C: Nota 'Financiële vertaling en doorrekening' voor het partijbestuur, van Maarten van Poelgeest en Marijke Vos, d.d. 9-10-1993, IISG.

³⁸ Archief GroenLinks, inv.nr. 215A: Brief van Marijke Vos aan het partijbestuur van D66 d.d. 30-7-1993, IISG.

³⁹ Archief GroenLinks, inv.nr. 215C: Brief van Eric Drissen en Coen Teulings namens de EC aan het partijbestuur d.d. 7-10-1993, IISG.

⁴⁰ Archief GroenLinks, inv.nr. 215C: Besluitenlijst vergadering partijbestuur GroenLinks op 9 oktober 1993, IISG.

⁴¹ Archief GroenLinks, inv.nr. 215C: Besluitenlijst vergadering partijbestuur GroenLinks op 9 oktober 1993, IISG.

Voorzitter Vos vertelde het congres dat de gesprekken met het planbureau 'zeer constructief' verliepen, en stelde zelfs dat de opvattingen van het CPB niet zo conservatief waren als men van tevoren had gedacht. Het CPB had zich namelijk in weerwil van eerdere berichten toch bereid getoond om de effecten van arbeidstijdverkorting door te rekenen. Ze verzekerde echter dat het laatste woord nog niet gesproken was over de rol van economische modellen: 'die discussie is pas net begonnen. En GroenLinks zal daarin nog heel wat harde noten kraken.'⁴² Ook de kersverse duo-lijsttrekker Mohammed Rabbae verzekerde dat de partij kritisch zou blijven over het CPB en haar modellen.⁴³

De financiële paragraaf die de partijleden toegestuurd kregen voor het congres was veel beperkter dan de verschillende versies die het partijbestuur tot dan toe van de EC had ontvangen.⁴⁴ Blijkbaar wilde men zich nog niet te veel vastleggen op precieze cijfers die de beweegruimte in overleg met het CPB zouden kunnen beperken. In een van haar laatste brieven had de EC bepleit dat het partijbestuur 'de personen die het overleg met het CPB zullen voeren enige vrijheid [moest] geven om de variant op niet-profileringspunten bij te kunnen stellen.'⁴⁵ Eerder waren ook al teksten van het conceptprogramma aangepast met de uitleg: 'in de oude tekst was de omschrijving te gedetailleerd. Het is verstandiger om je niet op precieze getallen vast te leggen.'⁴⁶

Kritiek op het programma en de financiële paragraaf kwam in de vorm van het manifest 'Geen grijze brij, maar rood-groen alternatief', ondertekend door onder andere EC-lid Ronald Paping en twee Eerste Kamerleden. Zij betoogden dat het programma op meerdere punten niet radicaal genoeg was. Daarnaast waren ze verontrust over het voornemen om het programma door te laten rekenen, vanwege 'de rechtse modellen van het CPB en de dominante rol die zij in de huidige politieke discussie speelt.' Ook vond de groep de financiële vertaling die naar het CPB was gegaan, en waar zij vermoedelijk via Paping toegang tot hadden, te mager, omdat er voor veel belangrijke programmapunten geen geld was gereserveerd. De groep sprak de hoop uit dat het congres keuzes zou maken 'die verder gaan dan de enge, discutabele marges van de CPB-modellen.'⁴⁷

---

⁴² Archief GroenLinks, inv.nr. 123, Speech Marijke Vos op het congres van GroenLinks, 26-27 november 1993, IISG.

⁴³ Archief GroenLinks, inv.nr. 123, Speech Mohammed Rabbae op het congres van GroenLinks, 26-27 november 1993, IISG.

⁴⁴ Archief GroenLinks, inv.nr. 125: Congreskrant 2, Financiële vertaling verkiezingsprogramma, IISG.

⁴⁵ Archief GroenLinks, inv.nr. 215C: Brief van Eric Drissen en Coen Teulings namens de EC aan het partijbestuur d.d. 7-10-1993, IISG.

⁴⁶ Archief GroenLinks, inv.nr. 215A: Hans Schoen, Actualisering van verkiezingsprogramma d.d. 6-8-1993, IISG.

⁴⁷ Archief GroenLinks, inv.nr. 123: 'Geen grijze brij, maar rood-groen alternatief,' IISG

Zoals Jasper Been ook opmerkt, gaf het partijbestuur bij nagenoeg alle amendementen die zouden leiden tot meer uitgaven een negatief preadvies.⁴⁸ Uiteindelijk werden de meeste van deze amendementen, die volgens een partijbestuurder het CPB 'op zijn grondvesten zou doen trillen,' door het congres verworpen. Wel werd het partijbestuur gedwongen de expliciete belofte te doen dat de doorrekening gebaseerd zou worden op het definitieve verkiezingsprogramma, waardoor de beweegruimte voor de groep die met het CPB in gesprek zou gaan dus werd beperkt. Een serieuze poging om de doorrekening te stoppen werd echter niet ondernomen.

Ook GroenLinks, één van de meest uitgesproken critici van het CPB en de doorrekenstrategie, zou ditmaal dus meedoen. Die beslissing werd nota bene genomen nadat de Economische Commissie aanvankelijk had geadviseerd dat juist niet te doen. Ook het partijbestuur toonde zich in het gesprek met de parlementsfracties in juni nog niet erg enthousiast over een doorrekening, omdat de programmawijzigingen die daarvoor nodig waren GroenLinks van haar identiteit zouden ontdoen. Onder tijdsdruk werd alsnog besloten om mee te doen, waarbij met name argumenten werden aangevoerd die te maken hadden met het imago van de partij en het oordeel van media en andere partijen. Dat de partij voor een goede doorrekening de eerder nog zo verachte 'zelfcensuur' toe moest passen,⁴⁹ en haar onderscheidend alternatief voor de middenpartijen stevig af moest zwakken, werd daarbij voor lief genomen.

De GroenLinks doorrekening van 1994: 'meer realo', maar scepsis blijft

Eén van de belangrijkste redenen voor GroenLinks om in 1994 haar programma wel door te laten rekenen, was dat ze dit keer serieus genomen wilde worden als partij met realistische en betaalbare plannen. Veel werd in het werk gesteld om dat te bereiken: met de CPB-modellen in het achterhoofd werden sommige voorstellen geschrapt, terwijl andere werden verzwakt of gefaseerd werden ingevoerd. Zo werd een acceptabel resultaat behaald in de doorrekening. Het partijbestuur concludeerde: 'het plan is haalbaar!'⁵⁰

Het haalbare en doorrekenbare aspect van de plannen kwam af en toe wel in botsing met het idealistische imago van de partij. In een interview met de lijststrekken Brouwer en Rabbae stelde het NRC dat de vele 'werkgeversvriendelijke voorstellen' in het programma erop zouden wijzen dat de partij minder radicaal was geworden. Brouwer probeerde in haar

---

⁴⁸ Archief GroenLinks, inv.nr. 125: Congreskrant 2, IISG.

⁴⁹ "Groen Links laat program niet doorrekenen door Planbureau".

⁵⁰ Archief GroenLinks, inv.nr. 218: Besluitenlijst vergadering partijbestuur GroenLinks op 22 februari 1994, IISG.

antwoord beide balletjes hoog te houden: 'In vind dit programma ook radicaal. [...] Maar anders dan in 1989 houden we nu inderdaad meer rekening met de gevolgen van de energieheffing voor het bedrijfsleven. In die zin zijn we meer realo geworden.'⁵¹ Naast het *NRC* meldden verscheidene andere kranten ook dat volgens de doorrekening de energieheffing van GroenLinks 90.000 banen zou kunnen scheppen.⁵² Zeker gezien het feit dat het CPB zo'n heffing eerder nog had afgedaan als te schadelijk voor de economie, zal de partij dit als een kleine overwinning hebben gevierd.

De positieve beoordeling van het CPB wist echter lang niet iedereen te overtuigen. Volgens VNO-voorzitter Rinnooy Kan moest het plan voor de energieheffing 'volstrekt gediskwalificeerd' worden. Een aantal negatieve neveneffecten waren volgens hem niet meegenomen in de berekeningen van het planbureau.⁵³ Ook de PvdA was zeer sceptisch. Jacques Wallage wees er in een gesprek met Brouwer op dat de tekst van het programma niet altijd overeenkwam met de bij het CPB ingediende cijfers. 'Waar blijft je geloofwaardigheid, als er op essentiële punten afwijkingen bestaan tussen je programma, het wenkend perspectief, en de doorrekening daarvan? Jullie voeren een dubbele boekhouding.'⁵⁴ De kandidaten van GroenLinks waren al gewaarschuwd dat met name de PvdA goed had gezocht naar verschillen tussen de cijfers die aan CPB en RIVM waren overlegd en de tekst van het programma. Het partijbestuur meldde geruststellend dat 'de verschillen bestaan op kleine punten.'⁵⁵ Brouwer volgde die lijn nauwgezet. Ze stelde dat de plannen waar Wallage het over had 'details' waren, terwijl het PvdA-programma overal zeer vaag was en ook geen sluitende boekhouding kon overleggen.⁵⁶ Elders liet Brouwer weten niet zeer onder de indruk te zijn van dit soort uitspraken uit sociaaldemocratische hoek: 'Een klassieke reactie van de PvdA in de verkiezingsstrijd. Om te voorkomen dat PvdA-stemmers de overstap maken naar GroenLinks worden wij afgeschilderd als hemelbestormers met geitewollen sokken.'⁵⁷

Deze kritiek van de sociaaldemocraten geeft een aanwijzing voor hun weigering om zich aan te sluiten bij het GroenLinks-voorstel van een alternatieve doorrekening door

---

⁵¹ Cees Banning en Frank van Empel, "Met het bedrijfsleven zijn we meer "realo"", *NRC Handelsblad*, 4 februari 1994, 10.

⁵² "Forse energieheffing scheidt 90.000 banen", *Algemeen Dagblad*, 5 februari 1994, 5; "Energieheffing kan gepaard gaan met banengroei", *de Volkskrant*, 5 februari 1994, 7.

⁵³ "GroenLinks wint VNO niet voor ecotax", *Trouw*, 18 maart 1994, 4.

⁵⁴ José Smits en Milja de Zwart, "Je moet elk idee in de begroting kunnen verantwoorden", *de Volkskrant*, 23 april 1994, 9.

⁵⁵ Archief GroenLinks, inv.nr. 218: Brief van Gerrit Berkelder en Maarten van Poelgeest aan kandidaten, IISG.

⁵⁶ Smits en De Zwart, "Je moet elk idee in de begroting kunnen verantwoorden", 9.

⁵⁷ Cees Banning, "Eigen boodschap zonder kat", *NRC Handelsblad*, 29 april 1994, 7.

onafhankelijke experts. Als electorale rivaal was het voor de PvdA helemaal niet aantrekkelijk om zich mee te laten slepen in het radicalisme van GroenLinks. De sociaaldemocraten verwachtten dat de CPB-doorrekening hun afschildering van GroenLinks als onrealistische potverteerders zou bevestigen. Een alternatieve doorrekening zou die partij alleen maar de mogelijkheid geven daar kanttekeningen bij te stellen, en zou bovendien de PvdA gevoelig maken voor kritiek van rechts dat ook zij meer wilde dan mogelijk was.

Hoewel het GroenLinks-initiatief voor een onafhankelijke alternatieve doorrekening dus gestrand was, vond dat jaar dankzij die partij wel voor het eerst een doorrekening van de milieueffecten van de programma's plaats. Aanvankelijk kwamen alleen GroenLinks en D66 met een doorrekening van hun plannen door het RIVM, waarin zij beide lieten zien dat ze ambitieuzer waren dan het kabinet.⁵⁸ Oud VVD-leider Nijpels had eerder de weigering van de andere partijen, waaronder die van hemzelf, om aan deze doorrekening mee te doen 'een zwakgebod' genoemd. De geringe aandacht voor milieu in de verkiezingsprogramma's en campagne was volgens hem 'een slechte zaak, het milieu is geen mode-artikel.'⁵⁹

Naar aanleiding van zijn kritiek en de publicatie van de doorrekeningen van GroenLinks en D66 dienden ook PvdA, CDA en VVD hun milieuplannen in bij het RIVM. Met name van die laatste twee partijen bleek uit de doorrekeningen dat hun plannen niet erg ambitieus waren. Volgens de woordvoerder van het CDA deugde de rekenmethode van het RIVM echter niet, en die van de VVD vond het genoeg dat hun plannen het net zo goed of iets beter deden dan het staande beleid.⁶⁰ Waar het CDA dus koos voor een verdediging - kanttekeningen stellen bij de berekeningen - die ook rond de CPB-doorrekeningen gebruikt werd, koos de VVD een andere. Bij de CPB-doorrekening zou een partij die zich verdedigde met het argument dat de ontwikkeling van de werkloosheid in haar doorrekening hetzelfde bleef als in het basisscenario, waarschijnlijk worden weggelachen door andere partijen. De urgentie van de economie werd veel sterker gevoeld dan die van het milieu, waar het basispad - volgens de VVD in ieder geval - voldoende was als meer niet bereikt kon worden zonder economisch offer. De auteurs van het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks hadden eerder ook al opgemerkt dat beleidsadviezen uit economische modellen doorgaans veel strenger werden gevolgd dan die uit bijvoorbeeld milieumodellen.⁶¹

---

⁵⁸ "GroenLinks gaat verder dan kabinet met milieuplannen", *NRC Handelsblad*, 11 maart 1994, 2.

⁵⁹ "Nijpels laakt milieubeleid grote partijen", *De Telegraaf*, 27 december 1993, 3.

⁶⁰ "GroenLinks doet naam eer aan", *Algemeen Dagblad*, 27 april 1994, 3.

⁶¹ Snels, "Milieu en economie", 49; Bader en Berg, "Simulatiemodellen en de maakbare toekomst", 63.

Hoewel deze milieudoorrekening voor GroenLinks dus goed uitpakte, had ze niet dezelfde autoriteit of nieuws waarde als de financieel-economische van het CPB. De relatief goede score van GroenLinks bij die laatste doorrekening leidde bovendien nog niet tot het gewenste resultaat. Potentiële coalitiepartners zoals de PvdA namen de plannen nog steeds niet serieus, en ook het bedrijfsleven was niet overtuigd. Partijbestuurder Joost Lagendijk vond achteraf: ‘we zijn te sterk gaan geloven in onze eigen CPB-cijfers.’⁶² Het was de partij bovendien niet gelukt om, zoals ze had gewild, met de doorrekeningen het gesprek aan te gaan over de kwaliteit van werkgelegenheid of de modellen van het CPB. De partij leed uiteindelijk één zetel verlies, maar dat was waarschijnlijk meer te wijten aan de tweestrijd tussen PvdA en CDA dan aan haar deelname aan de doorrekening door het CPB. Met de intrede van de SP in het parlement kwam er overigens een nieuw links alternatief dat niet deelnam aan de doorrekeningen. De partijdiscussie en de aanpassingen aan het programma hadden dus niets opgeleverd, behalve een vaste nieuwe deelnemer aan de doorrekeningen.

De doorrekeningen van 1994: Pijnbank voor het CDA

De deelname van GroenLinks was niet het enige opvallende aan de doorrekeningen van 1994. Om transparanter te zijn over de onzekerheden in de berekeningen werkte het CPB dat jaar met twee scenario's: een gunstig scenario met 3% economische groei en een behoedzaam scenario met 1,75% groei. Zalm adviseerde de partijen om bij het opstellen van hun programma's uit te gaan van het behoedzame scenario, omdat het achteraf altijd makkelijker was om meevallers te verdelen dan om tegenvallers op te vangen. Hoewel het CPB beweerde dat deze twee scenario's grofweg de boven- en ondergrens van de te verwachten economische ontwikkeling vormden, zou de daadwerkelijke groei in de aankomende regeerperiode in werkelijkheid gestaag oplopen van 3,1% in 1995 naar 4,7% in 1998. Achteraf kon men dus stellen dat het behoedzame scenario wel erg behoedzaam was geweest, en dat het CPB het politieke speelveld nodeloos had ingeperkt.

Maar tijdens de verkiezingscampagne was dat natuurlijk nog niet bekend. Toen het CPB in januari 1994 cijfers publiceerde die wezen op een begrotingstekort van 5 miljard over de aankomende 4 jaar lieten VVD, D66, en CDA daarom weten dat zij meer zouden gaan bezuinigen.⁶³ Dit was opvallend, aangezien vijf jaar eerder de partijen nog afwijzend hadden

---

⁶² Archief GroenLinks, inv.nr. 218A: Kort verslag extra vergadering partijbestuur GroenLinks op 5 mei 1994, IISG.

⁶³ “VVD-commissie wil in komende vier jaar meer bezuinigen”, *de Volkskrant*, 22 januari 1994, 3; “CDA: Uitkeringen mogen niet stijgen”, *De Telegraaf*, 24 januari 1994, 2; “D66 wil ook extra gaan bezuinigen”, *de Volkskrant*, 25 januari 1994, 1.

gereageerd toen minister Ruting naar aanleiding van slechte ramingen had opgeroepen tot meer bezuinigingsplannen. PvdA en GroenLinks hielden allebei voet bij stuk en pasten hun plannen niet aan.

Het CDA was met een sprong van 9 naar 17 miljard gulden de partij die de bezuinigingen het hoogst opkrikte. De manier waarop ze die in wilde vullen zou de partij nog veel moeilijkheden bezorgen: alle uitkeringen, inclusief de AOW, zouden vier jaar lang niet mogen stijgen. Die nullijn voor de AOW stuitte op veel verzet binnen en buiten de partij: lokale lijststrekkingen wilden de beslissing aanvechten en maar liefst 72% van de CDA-achterban was het niet eens met de maatregel.⁶⁴ Volgens toenmalig CPB-directeur Zalm had het CDA de maatregel ook nooit zo bedoeld:

‘In de gesprekken met de politieke partijen ontstaat er wel een ander probleem met het CDA. Zij bepleiten in het verkiezingsprogramma een nullijn voor iedereen. Daar is in de moeizame economische omstandigheden veel voor te zeggen. Een pleidooi is echter wat anders dan een maatregel. Het CPB rekent geen pleidooien door maar beleidsmaatregelen. Een loonmaatregel wil men niet afkondigen, de ambtenaren wil men niet volledig loskoppelen van de werknemers in de marktsector, zodat de “bevrozing” zich beperkt tot de sociale uitkeringen. De bevrozing van de AOW komt vervolgens prominent in beeld. De VVD befrist ook de uitkeringen maar maakt een uitzondering voor de AOW. Later wordt de grote verkiezingsnederlaag in CDA-kring door sommigen aan het CPB geweten, maar dat lijkt me onterecht.’⁶⁵

De ironie was dat de VVD, die het CDA hard had aangevallen op de nullijn voor de AOW, volgens de doorrekeningen van het CPB nog pijnlijker plannen had voor mensen die volledig afhankelijk waren van een AOW-uitkering.⁶⁶ Dit deed echter niets af aan de beeldvorming dat het CDA de ouderen wilde pakken. Nadat de partij een dramatische nederlaag had geleden bij de gemeenteraadsverkiezingen van dat jaar trad de partijvoorzitter af en werd het plan ingetrokken.⁶⁷ Bij de zoektocht naar nieuwe bezuinigingen om de begroting alsnog sluitend te maken werd de hulp van het CPB ingeschakeld.⁶⁸

---

⁶⁴ Theo Brinkel, *Haagse jaren: De politieke memoires van Ruud Lubbers* (Amsterdam: Ambo | Anthos, 2020), 352.

⁶⁵ Zalm, *De Romantische Boekhouder*, 83.

⁶⁶ Bert van Dommelen, “Zwartepiet AOW ligt nu bij de VVD”, *Algemeen Dagblad*, 23 februari 1994, 5.

⁶⁷ Brinkel, *Haagse Jaren*, 352.

⁶⁸ “CDA is op speurtocht naar geld om senioren te ontzien”, *NRC Handelsblad*, 9 maart 1994, 2.

Het gedoe rond de AOW-plannen wierp licht op een effect van de doorrekeningen dat ook bij GroenLinks al zichtbaar was geweest: de uitholling van de partijdemocratie. De maatregel had namelijk niet in het verkiezingsprogramma van de christendemocraten gestaan.⁶⁹ Bovendien werden niet alleen de partijleden buitenspel gezet door wijzigingen na het congres, ook de programmacommissie en fractiespecialisten van het CDA waren niet op de hoogte van de wijzigingen die waren aangebracht in de gesprekken met het CPB.⁷⁰ Ook in latere jaren zouden partijen niet schromen congresbesluiten naast zich neer te leggen ten behoeve van een goede doorrekening.⁷¹

Bij het uiteindelijke verlies van 20 zetels speelden uiteraard veel meer factoren dan alleen het AOW-fiasco. Maar de opkomst van ouderenpartijen (uit het niets 6 zetels voor AOV en 1 voor Unie 55+), tijdens een verkiezingscampagne waarin de AOW met dank aan de doorrekeningen hoog op de politieke agenda had gestaan, was wel opvallend. De CDA-commissie die de historische verkiezingsnederlaag moest analyseren legde bovendien een deel van de schuld bij de doorrekening: 'Het beeld ontstond dat de maatlat van CPB of lastendruk c.q. rekenmachines bepalender zijn dan het christelijk-sociale gezicht van onze partij en de inbreng van de leden.' De commissie observeerde ook dat er een gat gaapte tussen de partijtop, die vooral met financieel- en sociaaleconomische zaken bezig was, en de achterban die juist vond dat de meerwaarde van de partij lag in haar standpunten over immateriële zaken. De partij werd zo een bastion van technocratie en verambtelijking, waar nog maar weinig werd geluisterd naar de protestsignalen uit de achterban.⁷²

Maar het CDA was waarschijnlijk niet de enige partij waar de partijtop zich blindstaarde op de economie, en daarmee niet alleen andere problemen verwaarloosde maar ook onrecht deed aan de interne cohesie en democratie in de partij. In de discussie binnen GroenLinks zagen we al dat bij die partij iets soortgelijks gebeurde. Voor zover dit ook bij de andere partijen speelde, waren er daar echter geen commissies die dat soort tendensen aan de oppervlakte brachten. Publiciteit rond dit soort zaken was sowieso niet erg gewenst. Het leek erop alsof de doorrekening een soort horde was geworden die vooral zonder al te veel ophef genomen moest worden. De twee grote winnaars van de verkiezingen, VVD en D66, haalden weinig publiciteit met hun doorrekeningen. Ondanks het feit dat AOW'ers er bij de VVD

---

⁶⁹ Lex Oomkes, "Illusies", *Trouw*, 12 maart 1994, 6.

⁷⁰ "CDA heeft 'communicatieprobleem' over bezuiniging op huursubsidies", *NRC Handelsblad*, 2 maart 1994, 3.

⁷¹ Wilfried van der Bles en Lex Oomkes, "Partijtoppen vinden congressen niet zo belangrijk", *Trouw*, 27 maart 1998.

⁷² Leonoor Meijer, "Samenhang in CDA verdwenen", *Trouw*, 4 juli 1994, 3.

slechter vanaf kwamen dan bij het CDA, en dat de liberalen ook nog eens het slechtste scoorden bij het RIVM, boekte de partij negen zetels winst.

De doorrekeningen van 1994 brachten dus voor het eerst duidelijk aan het licht hoe de modellen van het CPB de politieke ruimte inperkten en partijen ertoe aanzetten om hun plannen aan te passen. Hoewel dit één van de belangrijkste punten van kritiek was van GroenLinks vooraf, ontkwam ze er bij haar deelname niet aan om dat zelf ook te doen. Alles werd in het werk gesteld om een goede doorrekening te behalen; het tegenovergestelde zou een ramp zijn voor de verkiezingscampagne. Het is opvallend dat ook de radicalere vleugel binnen de partij zich hier uiteindelijk relatief gemakkelijk in schikte, en dat juist bij het veel gematigder CDA de achterban in opstand kwam tegen het door het CPB ingegeven AOW-voorstel. Het was vooral dit verzet tegen de maatregel, niet de doorrekening zelf, die het CDA parten speelde. Waar het partijbestuur van GroenLinks met dank aan haar uitgebreide voorbereiding de eigen achterban goed had weten te bespelen, werd het CDA door de late negatieve CPB-raming voor het blok gezet. Het feit dat de AOW-maatregel werd doorgevoerd nadat het program al door het congres was vastgesteld droeg zeker bij aan de weerstand ertegen.

VI. Paars en de doorrekeningen: Tussen bureaucrativering en 'bewuste politieke keuze'

In de jaren '90 leefde de economie onder de Paarse kabinetten sterk op. Zoals we al hebben gezien overtrof de economische groei ruimschoots de verwachtingen van het CPB ten tijde van het opstellen van de doorrekeningen van 1994. De economische politiek van de Paarse coalitie leek dus succesvol te zijn. Bij de verkiezingen van 2002 deden bovendien alle zittende partijen mee aan de doorrekeningen. Maar tegelijkertijd broeide de onvrede onder de oppervlakte. Bij de doorrekeningen van 1998 was daar al iets van te zien, maar het kwam volledig naar boven in de Fortuynrevolte van 2002. In dit hoofdstuk wordt daarom geanalyseerd hoe de doorrekeningen en de politiek van Paars elkaar beïnvloedden, welke rol de doorrekeningen speelden in de verkiezingen van 1998 en 2002, waarom het aantal deelnemers toenam, en in hoeverre de doorrekeningen een factor waren in de opkomst van het populisme.

Politiek onder Paars: Kwantificering, consensus, en neoliberalisme

De vorming van het eerste Paarse kabinet was geen gemakkelijke bevalling. Met name in de eerste fase van de formatie ging het veel over economische kwesties en vroegen de onderhandelaars om de haverklap om een doorrekening van het CPB. D66-onderhandelaar Van Mierlo en informateur Vis ergerden zich aan deze dominantie van het planbureau en zijn cijfers.¹ Op advies van Zalm, die de bezuinigingen niet specifiek genoeg vond, wees de VVD bovendien het eerste conceptregerakkoord af.² Nadat er overeenstemming was bereikt over een tweede, veel specifiekere regeerakkoord, werd Zalm aangesteld als minister van Financiën om zijn eigen adviezen uit te gaan voeren.

De grote afhankelijkheid van het planbureau in deze formatie was geboren uit noodzaak. Om tegenpolen PvdA en VVD allebei hun handtekening onder een regeerakkoord te laten zetten, moesten er immers belangrijke compromissen gesloten worden. Het sluiten van zulke compromissen is nu eenmaal makkelijker als partijen werken met dezelfde cijfers en veronderstellingen over het functioneren van de economie.³ In situaties waar er weinig onderling vertrouwen is tussen politieke elites is kwantificering daarom vaak een populaire

---

¹ Alexander van Kessel, "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': De formatie van het kabinet-Kok I (1994)", in *Kabinetsformaties 1977-2012*, bewerkt door Carla van Baalen en Alexander van Kessel (Amsterdam: Boom, 2016), 234, 237-38.

² Zalm, *De Romantische Boekhouder*, 88.

³ Fieke van der Lecq, "Calculated Choices: Who Profits?", in *Economic Assessment of Election Programmes*, 93.

strategie.⁴ Die afhankelijkheid van cijfers viel echter niet bij iedereen goed. Marcel van Dam observeerde dat cijfers steeds meer het beleid bepaalden, in plaats van dat ze een hulpmiddel waren. Onder het motto 'je telt pas mee als je "meetelt"' voelde daarom ook de oppositie zich gedwongen om haar plannen aan het CPB voor te leggen.⁵

Partijen stelden daarom alles in het werk om een goede doorrekening te behalen. Daarvoor was kennis van de modellen en hoe die te bespelen minstens net zo belangrijk als goed doordachte plannen. Kamerleden van grote partijen noemden de doorrekeningen daarom 'één groot circus.' Een D66'er die met het planbureau had onderhandeld gaf toe: 'Natuurlijk, met de zaken die we voorleggen spelen we vaak op de defensie. Je kunt je heel sterk richten op wat in de modellen goed scoort. En dat gebeurt ook. Gelukkig is het niet het enige. Er liggen ook heus politieke keuzes aan ten grondslag, maar wat je ziet, zegt niet alles.'⁶ Door het grote belang dat in de politiek aan cijfers werd gehecht, werd een goede score in de modellenwerkelijkheid belangrijker geacht dan de effecten in de 'echte' werkelijkheid. Het was dan ook tekenend voor de politiek van Paars dat men ervoor koos om als reactie op de opkomst van Fortuyn niet met hem in debat te gaan, maar om een cijfermatig overzicht te geven van de verworvenheden van de voorgaande acht jaren.⁷

De Paarse coalities waren erop gericht om interne meningsverschillen te overbruggen. Zoals Lubbers eerder ook al had ontdekt, ging dat het beste als ideologische argumenten naar de achtergrond werden gedirigeerd. Met ideologische argumenten riep je immers alleen maar weerstand op bij coalitiepartners van andere ideologische signatuur. Het argument dat een maatregel onvermijdelijk was, idealiter onderbouwd met 'harde cijfers', deed het veel beter. Die onvermijdelijkheidsargumenten waren dan ook een vast onderdeel van Koks repertoire.⁸

Maar hoe beter de coalitie met haar interne tegenstellingen omging, hoe minder ruimte er was voor politieke strijd en meningsuitwisseling. De coalitiefracties hadden zich te houden aan het regeerakkoord en de enige grote oppositiepartij, het CDA, was een traditionele bestuurderspartij die met zichzelf overhoop lag en – zeker in economische kwesties – geen alternatief wist te bieden voor het regeringsbeleid. Met een consensuscoalitie en een ineffectieve oppositie verdween de strijd uit de politiek. Kok zelf was een probleemoplosser die geen boodschap had aan ideologische vergezichten.⁹ Dat gebrek aan alternatieven, visies,

---

⁴ Porter, *Trust in Numbers*.

⁵ Marcel van Dam, "Meetellen", *de Volkskrant*, 19 juli 2001.

⁶ Van der Bles en Oomkes, "Partijtoppen vinden congressen niet zo belangrijk".

⁷ De Rooy en Te Velde, *Met Kok*, 81.

⁸ De Rooy en Te Velde, 120–22, 143.

⁹ De Rooy en Te Velde, 110–14.

en politieke strijd miskende echter de noodzakelijkheid van pluriformiteit en een zeker idealisme in de politiek – wat Margaret Canovan *redemptive democracy* noemt – en zette daarmee de deur open voor een populistische reactie.¹⁰

De ruimte voor politieke deliberatie werd verder verkleind doordat een zeer specifieke set cijfers bepalend was voor het beleid, namelijk sociaaleconomische. De schaduw van economische crisis hing nog steeds over de politiek, waardoor economische groei, werkgelegenheid en gezonde overheidsfinanciën voor nagenoeg alle partijen prioriteit nummer één vormden. De doorrekeningen, die bij uitstek om deze drie factoren draaiden, pasten uitstekend in deze tijdgeest. Hetzelfde gold voor Wim Kok, voor wie werkgelegenheid zijn hele loopbaan domineerde.¹¹ Voor partijen als GroenLinks, met andere prioriteiten, was het echter lastiger om hierbij aan te sluiten. Investerings in milieu, onderwijs of zorg waren in de doorrekeningen immers kostenposten zonder of met slechts zeer beperkte – want lastig te kwantificeren – positieve effecten. Bovendien konden de structurele, radicale oplossingen die deze partijen voorstelden vaak niet goed doorgerekend worden.¹² De doorrekeningen stimuleerden partijen daarom om te bezuinigen op collectieve goederen.

Verdedigers van de doorrekeningen wilden ook wel toegeven dat ze de ruimte voor de politiek inperkten. In navolging van Zalm in 1993 beweerden zij echter dat deze inperking een goede zaak was: we zouden juist blij moeten zijn dat politici werden gedwongen verstandig met de overheidsfinanciën om te gaan.¹³ Deze argumentatie veronderstelt echter dat er één ‘verstandige’ manier is om met de overheidsfinanciën om te gaan, en dat lage uitgaven aan collectieve goederen daartoe behoren. Daar stelden enkele economen vraagtekens bij; die collectieve goederen moesten dan namelijk óf alsnog door burgers betaald worden, óf boetten in aan kwaliteit, wat tot nieuwe kosten voor de samenleving leidde.¹⁴

Dit legde de vinger op de zere plek van de Nederlandse economen. Sinds de ‘economenstrijd’ was gaan liggen stonden de modellen van het CPB nauwelijks publiekelijk ter discussie, en werd de economie weer gepresenteerd als de exacte, neutrale wetenschap van Tinbergen. In een onderzoek naar de identiteit van de Nederlandse economen concludeerden

---

¹⁰ Margaret Canovan, “Trust the people! populism and the two faces of democracy”, *Political Studies* 47, nr. 1 (1999): 2–16; Chantal Mouffe, *On the Political* (Londen: Routledge, 2005); Brown, *Undoing the Demos*, 127.

¹¹ De Rooy en Te Velde, *Met Kok*, 139–42.

¹² Casper van Ewijk, “CPB zet politiek debat op het verkeerde been”, *de Volkskrant*, 16 maart 1994.

¹³ Flip de Kam, “Verslingerd aan het Planbureau”, *NRC Handelsblad*, 23 april 2002.

¹⁴ Van Ewijk, “CPB zet politiek debat op het verkeerde been”; Tom van Veen, “Sigaar uit eigen doos”, *NRC Handelsblad*, 11 april 1998; Harrie A.A. Verbon, “CPB-rekenmodellen verwijtbaar ondeugdelijk”, *Christen-Democratische Verkenningen*, nr. 7/8 (1998): 345–49; Harrie A.A. Verbon, “CPB moet paarse cadeautjes doorprikken”, *NRC Handelsblad*, 2 mei 1998.

Harry van Dalen en Arjo Klamer dat veel van hen zichzelf zagen als een telg van Tinbergen: sociaal bewogen en beleidsgericht, maar ook kwantitatief en vooral objectief en niet-ideologisch. Over hoe de economie werkte waren de economen het echter totaal niet eens. Ideologische verschillen die de economiebeoefening beïnvloedden waren er dus zeker wel, maar die werden niet gepresenteerd als zodanig. Het beeld van de economie als neutrale wetenschap moest voor de buitenwereld behouden worden. Als men zou toegeven dat de adviezen ideologisch beïnvloed waren, zouden ze immers niet meer acceptabel zijn voor beleidsmakers.¹⁵ Niettegenstaande de conclusie van een onderzoekscommissie eind 2001 dat de modellen van het CPB te veel neoklassieke elementen bevatten, hield Zalm kort daarna daarom vol dat het planbureau werkte met een gezonde mix van Keynesiaanse en neoklassieke inzichten.¹⁶ Zeker in die tijden van depolitisering en consensus werden economen alleen serieus genomen als ze, zoals het CPB, hun adviezen als objectief, politiek neutraal, en noodzakelijk presenteerden.

Daarmee is de cirkel rond. Nog meer dan in eerdere periodes raakte de Nederlandse politiek onder Paars in de ban van consensus en kwantificering. De doorrekeningen speelden in deze ontwikkeling een belangrijke rol. Ze dwongen de partijen – in 2002 van SP tot VVD – om zich effectief neer te leggen bij dezelfde veronderstellingen over het functioneren van de economie.¹⁷ Hoewel deze nadruk op consensus en kwantificering voor de regering noodzakelijk was, leidde hij er ook voor dat de parlementaire democratie één van haar belangrijkste taken verzaakte: het kanaliseren en verbaliseren van meningen en sentimenten uit de samenleving. De ruimte voor meningsverschillen en debat werd ingeperkt. Waar dat precies toe leidde, zullen we in het vervolg van dit hoofdstuk zien.

Het CDA in 1998: 'bewuste politieke keuze' of 'gebrek aan elementaire economische kennis'?

Ondanks de gunstige economische conjunctuur had het CPB in voorbereiding op de doorrekeningen van 1998 enkele verrassingen in petto voor de deelnemende partijen: ingeboekte bezuinigingen op de EU-afdracht zouden niet meegerekend worden omdat de Nederlandse regering daar niet zelf beslissingen over kon maken. Ook vroeg het planbureau zich af in hoeverre geplande efficiencykortingen binnen de Rijksoverheid waargemaakt

---

¹⁵ Van Dalen en Klamer, *Telgen van Tinbergen*, 53.

¹⁶ Egbert Kalse en Cees Banning, "Oppermachtig in Den Haag", *NRC Handelsblad*, 25 maart 2002; Commissie Beleidsgeoriënteerde Toetsing van het Centraal Planbureau, "Met beleid te werk" (Den Haag, 2001), 7.

¹⁷ Kalse en Banning, "Oppermachtig in Den Haag".

konden worden.¹⁸ Blijkbaar begonnen de partijen het nu wel erg bont te maken in hun zoektocht naar bezuinigingen die noch in de rekenmodellen, noch in de samenleving op negatieve reacties zouden stuiten. Overigens wees het CPB in de uiteindelijke doorrekening bezuinigingen op de EU-afdracht niet volledig van de hand, maar hanteerde het een bovengrens gelijk aan 'wat Nederland zo nodig af kan dwingen door blokkering van de besluitvorming over nieuwe financiële perspectieven voor de EU.'¹⁹ Ook niet nader gespecificeerde efficiencybezuinigingen maakten in de doorrekeningen nog steeds onderdeel uit van de programma's van CDA, D66, PvdA, en VVD.²⁰

In 1994 was CPB-directeur Zalm, waarschijnlijk gemotiveerd door de kritiek van GroenLinks, in de publicatie van de doorrekeningen uitgebreid ingegaan op de voordelen en beperkingen van de exercitie.²¹ Zijn opvolger Henk Don liet dat dit keer na. Er was ook niet zo veel gedoe vooraf geweest rondom de doorrekeningen. Zelfs binnen GroenLinks, de partij die in 1993 nog zulke scherpe kritiek had geuit, was deelname geen punt van discussie meer. Don beperkte zich daarom tot enkele korte opmerkingen over de voordelen van de exercitie, de wel en niet meegerekende maatregelen, en de cijfermatige grondslag van de berekeningen. Ook legde hij uit dat de prognoses over de economische ontwikkeling zeer afhankelijk waren van buitenlandse factoren en daarom behoorlijk onzeker waren. De effecten van beleid, waar de doorrekening om draaide, werden daar volgens hem echter niet door beïnvloed: 'Dat de verschillen in beleidseffecten tussen de partijprogramma's vaak kleiner zijn dan de onzekerheidsmarges in de ramingen, betekent dus niet dat die verschillen zonder betekenis zijn.'²² Hij nam daarmee een aanmerkelijk andere positie in dan zijn voorganger De Ridder, die in 1986 de Nederlandse afhankelijkheid van het buitenland had genoemd als belangrijke reden om niet al te veel waarde te hechten aan doorrekeningen.

Hoewel er geen discussie vooraf was geweest over de doorrekeningen, zou die na publicatie echter weer in alle hevigheid losbarsten. Dit was met name omdat, voor de eerste keer in vier edities, er één partij was die er in negatieve zin uitsprong. Waar D66, PvdA en VVD jaarlijks voor 100.000 meer banen in vier jaar zorgden, en GroenLinks met radicale arbeidstijdverkortung zelfs voor 150.000, kwam het CDA niet verder dan 25.000. Ook waren

---

¹⁸ "CPB sceptisch over plannen bezuinigingen grote partijen", *Trouw*, 2 februari 1998.

¹⁹ Centraal Planbureau, *Keuzes in kaart: Economische effecten van vijf verkiezingsprogramma's* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 1998), 8.

²⁰ Centraal Planbureau, 110, 117, 124, 132.

²¹ Centraal Planbureau, *Vijf verkiezingsprogramma's: Economische gevolgen van voorgenomen beleid* (Den Haag: Sdu Uitgeverij, 1994), 7-9.

²² Centraal Planbureau, *Keuzes in kaart 1998*, 7.

de christendemocraten de enigen die inkomensverschillen niet zouden verkleinen, en de enigen die de economische groei niet op wisten te krikken.²³ De coalitiepartijen sprongen op dit resultaat om het CDA buitenspel te zetten. D66-fractievoorzitter De Graaf noemde samenwerking met de christendemocraten vrijwel onmogelijk en PvdA'er Melkert noemde het werkgelegenheidscijfer 'een verbazingwekkend zwak punt.' Melkert was eerder nog zeer positief geweest over het CDA-programma, 'maar grafieken spreken een duidelijke taal.'²⁴

Volkscrant-econoom Frank Kalshoven weet de uitglijder van het CDA aan een 'gebrek aan elementaire economische kennis'. In de CPB-modellen was een generieke lastenverlichting de beste manier om de economie en werkgelegenheid te laten groeien. Kalshoven stelde: 'lastenverlichting, begrijpen de meeste politici, is goed voor groei en werkgelegenheid.' Het CDA had echter geen generieke lastenverlichting voorgesteld, maar een 'gerichte lastenverlichting' voor zwakke groepen. In werkelijkheid kwam dat echter neer op een verhoging van inkomensafhankelijke subsidies voor woon-, studie-, en ziektekosten. Zo'n verhoging van de overheidsuitgaven zou volgens Kalshoven, en volgens de CPB-modellen, negatieve gevolgen hebben voor groei en werk.²⁵

Het CDA verdedigde zich met verschillende argumenten. Ten eerste bekritiseerde lijsttrekker De Hoop Scheffer het CPB, omdat dat had toegestaan dat de opbrengsten van nog te voeren beleid, de 'inverdieneffecten', in tegenstelling tot eerdere edities alweer door partijen werden gebruikt voor nieuwe uitgaven. Dat vonden De Hoop Scheffer en zijn financieel specialist Terpstra onverstandig en bovendien niet in lijn met het staande overheidsbeleid.²⁶

Ten tweede beweerde De Hoop Scheffer dat zijn partij, in de wetenschap dat dit slecht zou vallen in de CPB-modellen, een 'bewuste politieke keuze' had gemaakt om geen generieke lastenverlichting door te voeren, maar specifiek beleid te maken voor zwakke groepen. Hoewel men zich er binnen de partij van bewust was dat deze 'gerichte lastenverlichting' niet goed zou vallen in de rekenmodellen, werd het voorstel doorgezet omdat men ervan overtuigd was dat de maatregel wel degelijk goed zou zijn voor de economie.²⁷ Vier jaar eerder was het CDA bovendien negatief in beeld gekomen omdat ze de AOW op de nullijn wilde

---

²³ "Meer banen door partijprogramma's", *NRC Handelsblad*, 26 maart 1998; "CDA verspeelt kans op rol in nieuw kabinet", *de Volkskrant*, 27 maart 1998.

²⁴ "Paars vindt CDA geen realistische coalitiepartner", *NRC Handelsblad*, 27 maart 1998.

²⁵ Frank Kalshoven, "Het zwarte kabinet", *de Volkskrant*, 4 april 1998.

²⁶ "CDA verspeelt kans op rol in nieuw kabinet"; "CDA wil coalitie met D66 na verkiezingen in mei niet uitsluiten", *NRC Handelsblad*, 31 maart 1998.

²⁷ Marcel ten Hooven en Maaike van Houten, "Dat CDA is zo stoffig, zo oubollig", *Trouw*, 16 mei 1998; "Paars vindt CDA geen realistische coalitiepartner".

zetten. Dit keer was de partij vastbesloten om haar oren niet weer te veel te laten hangen naar het planbureau en zo de reputatie te krijgen van een hardvochtige partij.²⁸

Ten derde trok de partij de door het CPB veronderstelde positieve relatie tussen lastenverlichting enerzijds en economische groei en werkgelegenheid anderzijds in twijfel. Dit geluid kwam met name van CDA-econoom en programmacommissielid Harrie Verbon.²⁹ In een verkiezingsdebat noemde ook De Hoop Scheffer de CPB-hypothese over lastenverlichting ‘één van de grote drogredenen van deze campagne.’ Citerend uit de doorrekeningen wist hij zelfs de cijfers van het CPB tegen diens eigen veronderstelling te gebruiken: ‘als het Centraal Planbureau zegt, [dat] een pakket van lastenverlichting slechts 36.000 banen oplevert en de rest komt door de groei van de wereldhandel, dan vraag ik mij in gemoede af of je die relatie tussen lastenverlichting en banengroei zó mag leggen, als door al deze partijen is gebeurd. Wij doen dat niet.’³⁰

Het *NRC* merkte op dat het CDA niet geheel ongelijk had in zijn kritiek op het planbureau. De krant zag echter een cynisch motief achter die terechte kritiek: ‘wie een goed rapport heeft, wijst naar de zwakke prestaties van de ander en wie een slecht rapport heeft kritiseert de schoolmeester.’ De andere partijen hadden misschien wel beter op zitten letten tijdens de gesprekken met het CPB, waardoor ze hun plannen aan hadden kunnen passen om een goed resultaat te behalen, maar dat was niet zonder gevolgen. Zo bezuinigde de VVD op defensie en leidden haar plannen tot veel extra overheidsbanen en inkomensnivellering.³¹ Het was natuurlijk zeer de vraag of de gemiddelde VVD’er zich daarin zou kunnen vinden. Toch kreeg die partij daar weinig problemen mee, waarschijnlijk omdat er geen partij rechts van de VVD was die de liberalen hierop aan kon vallen. Zo bleek maar weer dat een slechte doorrekening *an sich* niet schadelijk was, maar die dat dat pas werd wanneer de media en andere partijen er een punt van maakten.

Maar het slechte oordeel van het planbureau bleef wel aan het CDA kleven. Een reden hiervoor kan geweest zijn dat de CPB-modellen zozeer werden vereenzelvigd met de economie dat modellenkritiek weggezet werd als een ontkenning van de harde realiteit. Daarnaast was het natuurlijk lastig om te argumenteren uit een positie van zwakte; kritiek op het rekenmodel, komend van een partij die slecht uit de doorrekeningen was gekomen, werd al snel gezien als verliezerspraat. De Hoop Scheffer analyseerde achteraf dat ze te veel in de

---

²⁸ Kees van der Malen en Robert Giebels, “U vraagt, het CPB draait”, *NRC Handelsblad*, 27 maart 1998.

²⁹ Verbon, “CPB moet paarse cadeautjes doorprikken”; Verbon, “CPB-rekenmodellen verwijtbaar ondeugdelijk”.

³⁰ “Verkiezingsdebat 1998”, YouTube, 2012, <https://www.youtube.com/watch?v=CjXyX9nnZOQ>.

³¹ Van der Malen en Giebels, “U vraagt, het CPB draait”.

'technische verdediging' waren geschoten, in plaats van dat ze voor hun politieke keuze waren gaan staan.³² Ook de partijtop gaf na de verkiezingen toe dat hij de negatieve effecten van de slechte doorrekening schromelijk had onderschat. Het was gewoonweg niet mogelijk om je tegen de kritiek van andere partijen te verdedigen. De conclusie was: 'dat moet dus de volgende keer anders.'³³

De discussie was daarmee echter niet afgelopen. Nu het CDA het aan had gedurfd om de autoriteit van het CPB in twijfel te trekken, leek na de verkiezingen het hek van de dam. Ad Melkert, die tijdens de campagne zijn oordeel over het CDA-programma nog volledig had bijgesteld na de slechte doorrekening, had zich een paar maanden later op zijn eerdere gedrag bezonnen. Hij concludeerde dat er in de campagne te veel waarde werd gehecht aan het oordeel van het CPB, en vond dat er meerdere instituten moesten komen die hun eigen doorrekening zouden maken.³⁴ In het jaar daarop ontbrandde er in het *NRC Handelsblad* een discussie tussen *NRC*-columnist en notoire CPB-criticus Eduard Bomhoff en CDA-Kamerlid Hans Hillen enerzijds en planbureaudirecteur Don anderzijds over de CPB-modellen en de politieke gevolgen van het doorrekenen.³⁵ Binnen veel partijen begonnen zich nu scheidslijnen af te tekenen; CDA-lid en econoom Eelke de Jong verdedigde het planbureau, net als Bart Snels, eerder namens GroenLinks criticus van het CPB, en Michiel Scheffer, voorzitter van de programmacommissie van D66. Die laatste werd weer tegengesproken door zijn partijgenoot Udo Kock.³⁶

De doorrekeningen van 1998 waren dus in meerdere opzichten uitzonderlijk. Voor het eerst was er een partij die het onbetwist slechter deed dan andere partijen. Wat dat gegeven nog opzienbarend maakte was dat het de partij betrof die tot dan toe bekend had gestaan als een zeer gematigde en redelijke bestuurderspartij. Het CDA, exponent van het politieke midden, had gedacht dat het zich een wat slechtere doorrekening wel kon veroorloven. Niets was echter minder waar. Ook gewapend met terechte kanttekeningen bij de berekeningen bleef het lastig voor de partij om aan de 'harde cijfers' te ontsnappen. Het feit dat het CDA überhaupt zulke kritiek op de doorrekeningen openbaar maakte was uniek; niet eerder had

---

³² Ten Hooven en Van Houten, "Dat CDA is zo stoffig, zo oubollig".

³³ Kees Versteegh en Robert Giebels, "CDA gist naar oorzaak van nederlaag", *NRC Handelsblad*, 8 mei 1998.

³⁴ "Partijen in campagne richten zich te veel naar CPB", *Trouw*, 17 december 1998.

³⁵ Eduard J. Bomhoff, "Het blinde CPB-model", *NRC Handelsblad*, 22 mei 1999; Hans Hillen, "CPB verschaft een inlogsleutel op de macht", *NRC Handelsblad*, 7 juni 1999; F.J. Henk Don, "CPB onpartijdig", *NRC Handelsblad*, 29 mei 1999.

³⁶ Eelke de Jong, "Centraal Planbureau", *NRC Handelsblad*, 19 juni 1999; Bart Snels, "CPB is zinvol en onpartijdig instituut", *NRC Handelsblad*, 6 juli 1999; Michiel Scheffer, "CPB is sleutel tot een betrouwbare politiek", *NRC Handelsblad*, 15 juni 1999; Udo Kock, "Politiek misbruikt het Planbureau", *NRC Handelsblad*, 24 juni 1999.

een partij na deelname op die manier de expertise van het planbureau en de nut van de doorrekeningen in twijfel getrokken. Ook dit feit was extra opmerkelijk gezien de reputatie en ideologische positie van de partij in kwestie. In zekere zin paste de kritiek echter ook bij het profiel van het CDA in deze periode; dankzij de economische voorspoed was het lastig kritiek te leveren op het sociaaleconomisch beleid van de Paarse coalitie. Steeds vaker legden de christendemocraten daarom de nadruk op de eenzijdige focus op economie in de politiek. Politiek moest volgens hen ook gaan over ethiek en verbinding. Doorrekeningen en ‘harde cijfers’ pasten daar slecht bij. Aangezien de kritiek op het CPB pas na publicatie van de doorrekeningen kwam, was het echter te makkelijk om deze af te doen als het gedrag van een slechte verliezer die over de scheidsrechter klaagt.

De doorrekeningen van 2002: Kwantitatieve en kwalitatieve uitbreiding

Met dank aan het verzet van het CDA leek het rond de eeuwwisseling alsof het aanzien van de doorrekeningen slonk, en het politieke debat over het CPB op het punt stond uit te breken. De voortekenen wezen echter een andere kant op. Bij de verkiezingen van 2002 lieten alle op dat moment in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen hun verkiezingsprogramma doorrekenen. Naast de vijf partijen die eerder ook al deelnamen, sloten nu ook de SP, de recent gevormde ChristenUnie, en de SGP aan. In het volgende stuk zal ik onderzoeken waarom deze partijen besloten deel te nemen en welke gevolgen dat had voor de verkiezingscampagne.

	1986	1989	1994	1998	2002
Partijen	3	4	5	5	8
Zetels voor verkiezingen	128	142	143	131	150
Zetels na verkiezingen	133	137	131	137	122

Figuur 4.1: Het aantal aan de doorrekeningen deelnemende partijen per verkiezingsjaar, met het aantal zetels voor en na de verkiezingen

De meest opvallende nieuwe deelnemer in 2002 was waarschijnlijk de SP. Deze radicaal-linkse partij, sinds 1994 vertegenwoordigd in de Tweede Kamer, had net als GroenLinks grote moeite met de ‘rechtse’ modellen van het CPB. Kamerlid Harry van Bommel had in 1998 nog betreurd dat partijen tijdens de campagne zoveel waarde hechtten aan de berekeningen van het CPB: ‘Of die modellen helemaal juist zijn, doet er dan even niet toe.’ Ook zeiden die doorrekeningen volgens hem niet over het relatieve belang van het ene cijfer,

bijvoorbeeld werkgelegenheid, ten opzichte van het andere, bijvoorbeeld koopkracht. 'De calculator toont een cijfer, maar de betekenis ervan is onduidelijk.'³⁷

Toch besloot de partij in 2001 om bij te aankomende verkiezingen aan de doorrekeningen mee te doen. In de woorden van partijbestuurder Beekers leek de motivatie voor die keuze sterk op die van GroenLinks in 1994: 'We willen het onze opponenten iets minder makkelijk maken onze plannen af te doen als dwaze plannen.' De partij verzekerde niet bang te zijn voor een flater; deelplannen waren eerder al met geruststellende resultaten door het CPB doorgerekend. Beekers herhaalde echter wel de inmiddels bekende kritiek op de puur economische invalshoek van de CPB-analyses, waarin de gevolgen voor mensen, dier en milieu niet zichtbaar waren. De SP zou zich in haar keuzes dan ook niet alleen door economische logica laten leiden: 'Sommige voorstellen mogen best wat kosten.'³⁸

Het CPB kwam uiteindelijk met een behoorlijk positieve beoordeling van de SP-programma. Deze cijfers werden door lijsttrekker Marijnissen en partijsecretaris Kox gretig gebruikt om kritiek, met name vanuit de PvdA, dat de plannen van de socialisten onhaalbaar zouden zijn te pareren.³⁹ De goede beoordeling van de toch vrij radicale plannen van de SP deed echter wel wat wenkbrouwen fronsen. Frank Kalshoven achtte het vrij onwaarschijnlijk dat de radicale plannen van de socialisten de economie niet hevig zouden verstoren. Kalshoven, die we eerder tegenkwamen als verdediger van het CPB, hekelde nu de 'partiële analyse' van het instituut, dat meerdere voorstellen niet meegerekend zou hebben.⁴⁰ Dat werd overigens door het CPB zelf ontkend.⁴¹ Hoewel de SP haar programma met de doorrekening in de hand beter kon verdedigen, was de scepsis over de betaalbaarheid ervan dus niet weggenomen.

Over de motieven achter de deelname van de ChristenUnie en SGP is minder bekend. Die eerste partij was recent ontstaan uit een fusie van GPV en RPF. GPV-Kamerlid Van Middelkoop had de doorrekeningen vier jaar eerder, in een artikel waarin hij samen met Marijnissen de politiek van Paars bekritiseerde om haar pragmatisme en gebrek aan visie, nog 'rituele dansen' genoemd, die niets 'met het wezen van de politiek te maken' hadden. 'Papier is geduldig en cijfers zijn te manipuleren.'⁴² Nu besloot zijn nieuwe partij om aan die rituele

---

³⁷ Harry van Bommel, "Goochelen met cijfers", *de Volkskrant*, 19 december 1998.

³⁸ "CPB gaat program SP doorrekenen", *NRC Handelsblad*, 16 juli 2001.

³⁹ "SP haalt 16 kamerzetels", *Trouw*, 25 november 2002; Tiny Kox, "PvdA gaf zelf alle ruimte aan de SP", *de Volkskrant*, 5 december 2002.

⁴⁰ Frank Kalshoven, "De prijs van de rechtvaardigheid van de SP", *de Volkskrant*, 23 november 2002.

⁴¹ Rocus van Opstal, "Analyse", *de Volkskrant*, 27 november 2002.

⁴² Jan Marijnissen en Eimert van Middelkoop, "Primaat van de markt verwoest de idealen", *NRC Handelsblad*, 1 april 1998.

dans mee te doen, volgens de voorzitter van de programmacommissie om de vergelijkbaarheid met andere partijen te vergroten.⁴³ De SGP wilde aanvankelijk opnieuw niet meedoen, maar omdat haar directe electorale concurrent dat wel deed, voelde de partij zich gedwongen om haar programma ook aan het CPB aan te bieden.⁴⁴ De partij had echter geen tijd om op alle vragen van het planbureau afdoende antwoord te geven, waardoor het niet mogelijk was om de macro-economische effecten van haar programma te berekenen.⁴⁵

Voor de overige partijen was er weinig opzienbarends aan de doorrekeningen van 2002. Wel introduceerde het CPB een nieuwigheid: naast de gewone doorrekening en de milieudoorrekening van het RIVM, wilde het planbureau dit jaar ook de effecten voor de kwaliteit van het onderwijs en de zorg doorrekenen. Ongetwijfeld was dit een reactie op de veelgehoorde kritiek dat de doorrekeningen wel de kosten, maar niet de baten van veel overheidsuitgaven in beeld brachten. Al snel bleek echter dat het niet zo makkelijk was om de gevolgen van onderwijsbeleid te modelleren, dus viel dat onderwerp af.⁴⁶ Eerder had de VVD bovendien al laten weten niet mee te willen doen aan doorrekeningen anders dan de macro-economische omdat die 'te politiek' zouden zijn. 'Het CPB en het RIVM creëren een papieren werkelijkheid. De investeringen zijn politieke keuzes, daar gaat het CPB niet over.' De macro-economische doorrekeningen, waarin die investeringen toch ook voorkwamen, werden blijkbaar wel politiek neutraal genoeg geacht om aan mee te doen. Nadat de VVD eruit stapte, begon ook het CDA te twijfelen.⁴⁷ Zij zou uiteindelijk ook alleen de macro-economische doorrekening doen, net als de SGP. Bij die laatste partij was de hoofdreden hiervoor waarschijnlijk tijdsgebrek.

De kwantitatieve en kwalitatieve uitbreiding van de doorrekeningen in 2002 toonden haar groeiende onvermijdelijkheid in de verkiezingscampagne. Deze onvermijdelijkheid had de politiek overigens minstens net zoveel aan zichzelf te danken als aan het CPB; politici brachten de cijfers telkens weer ter tafel in debatten en tijdens bijeenkomsten. Dat was ook de reden voor de drie nieuwe partijen om mee te doen. Om tijdens de campagne volwaardig mee te praten, moest je een doorrekening hebben. Zoals PvdA'er Marcel van Dam stelde, 'je telt pas mee als je "meetelt."⁴⁸ De weigering van CDA en VVD om aan de uitgebreidere

---

⁴³ "Verkiezingen", *NRC Handelsblad*, 18 juli 2001.

⁴⁴ Luc van Liedekerke, "The Views of the Political Parties", in *Economic Assessment of Election Programmes*, 142.

⁴⁵ Centraal Planbureau, "Keuzes in kaart 2003-2006: Economische effecten van acht verkiezingsprogramma's", 2002, 8.

⁴⁶ Kalse en Banning, "Oppermachtig in Den Haag".

⁴⁷ "Halt aan doorrekenen VVD-program", *NRC Handelsblad*, 21 november 2001.

⁴⁸ Van Dam, "Meetellen".

doorrekening mee te doen toonde echter dat deelname wel degelijk een politieke keuze was, en dat niet alle vormen van tellen even sterk meetelden.

Fortuyn en de doorrekeningen: Tegen de regenten en hun bureaucratische rituelen

Naast de acht deelnemende partijen waren er echter nog twee andere partijen die een belangrijke rol speelden in de verkiezingscampagne in 2002. De Rotterdamse socioloog Pim Fortuyn maakte met zijn Lijst Pim Fortuyn een opmars in de peilingen. In het volgende zal ik onderzoeken hoe Fortuyn zich verhield tot de doorrekeningen en wat dit blootlegt over de politiek van die periode.

Naast zijn anti-immigratieretoriek keerde Fortuyn zich voornamelijk tegen de regentenmentaliteit en bureaucratie in de Nederlandse politiek. Gevraagd naar een doorrekening van zijn programma, stelde Fortuyn dat zijn partij 'geen behoefte heeft aan het keurmerk van een stelletje ambtenaren.'⁴⁹ Het boek dat hij enkele weken voor de verkiezingen uitbracht, *De Puinhopen van Acht Jaar Paars*, en dat als het programma van zijn partij diende, bevatte dan ook geen financiële verantwoording. Toen hij in het verkiezingsdebat van 6 maart daarnaar werd gevraagd, antwoordde Fortuyn: 'ik heb dat niet nodig, omdat ik vooralsnog geen dubbeltje extra uit wil geven.'⁵⁰ In het Netwerkdebat met Melkert op 12 april stelde hij dat de kleine verschillen die uit de CPB-berekeningen kwamen allemaal binnen de foutenmarge vielen en dus nietszeggend waren.⁵¹

Zijn onwil om bij het CPB langs te gaan, laat staan een financiële paragraaf op te stellen, werd hem door de andere partijen de hele campagne nagedragen. Volgens voormalig D66-Kamerlid Hans Jeekel was deze fixatie op cijfertjes echter juist een reden voor kiezers om Fortuyn te verkiezen boven politici van gevestigde partijen: 'Die verkiezingsprogramma's, en al dat doorrekenen, zijn Nederlands ritueel, waar kiezers niet op zitten te wachten. Hoe nuttig vroeger ook, in feite is het nu een uitingsvorm van de bureaucratische oriëntatie van onze nationale politiek.'⁵²

Fortuyn vond in Eduard Bomhoff een medestander in zijn afkeer van de doorrekeningen, en dat was niet het enige dat de twee verenigde. Beiden waren eigennuttige

---

⁴⁹ De Kam, "Verslingerd aan het Planbureau". Ook Eduard Bomhoff bevestigde dat Fortuyns anti-regentenverhaal de reden was achter zijn afwijzing van de doorrekeningen, interview d.d. 18-6-2021.

⁵⁰ "Pim Fortuyn 2002-03-06 Lijsttrekkersdebat na de gemeenteraadsverkiezingen", YouTube, 2012, <https://www.youtube.com/watch?v=ZhyisM32Q94>.

⁵¹ "Pim Fortuyn 2002-04-12 Netwerk Debat Ad Melkert & Pim Fortuyn", YouTube, 2012, <https://www.youtube.com/watch?v=xep2jQgVfSc>.

⁵² Hans Jeekel, "Haags taalbehang zit de gevestigde politici in de weg", *NRC Handelsblad*, 15 maart 2002.

Rotterdamse academici, die na een kritisch PvdA-lidmaatschap naar rechts waren opgeschoven. Bomhoff schaarde zich in zijn columns bovendien achter Fortuyns kritiek op het regentendom, waartoe hijzelf ook het CPB rekende. De twee kenden elkaar sinds hun studietijd en konden goed overweg.⁵³ In 1998 typeerde Fortuyn Bomhoff als ‘een dekselse en dwarse hoogleraar.’⁵⁴ In de aanloop naar de verkiezingen van 2002 hadden de twee echter geen contact, volgens Bomhoff zelf raakte hij pas twee weken na de verkiezingen bij de LPF betrokken.⁵⁵

In februari 2002, ruim een week na Fortuyns ontslag bij Leefbaar Nederland, berichtte het *NRC* dat het CDA, de SP, en ten minste één andere partij het NYFER hadden verzocht om een alternatieve doorrekening te doen van hun verkiezingsprogramma’s. CDA-Kamerlid Hillen, die zijn kritiek op het CPB blijkbaar nog niet had ingeslikt, had hierover gesproken met Bomhoff. De SP, die de machtspositie van het CPB ook ongemakkelijk vond, had al afspraken gemaakt met het NYFER. Het NYFER zelf liet weten beoordeeld te hebben of er partijen waren met rampzalige plannen voor de economie, wat volgens hun analyse niet zo bleek te zijn. Zelfs het uiterst bondige programma van nieuwkomer Leefbaar Nederland had de test doorstaan. Een grondigere beoordeling van de programma’s liet het instituut over aan de kiezers, de CPB-berekeningen waren namelijk ‘onzin.’⁵⁶ Ruim een maand later, en een paar dagen voor publicatie van de doorrekeningen van het CPB, liet het instituut weten dat het geen publicatie zou doen over de verkiezingsprogramma’s. Aangezien geen van de drie partijen revolutionaire voorstellen deed, was het volgens Bomhoff niet nodig een doorrekening te doen. Kiezers moesten volgens hem zelf maar bepalen wat ze onaanvaardbaar vonden. In het artikel werd ook bevestigd dat Leefbaar Nederland de eerder onbenoemde derde partij was.⁵⁷ Aangezien Bomhoff stelde dat hij voor de verkiezingen geen contact had gehad met Fortuyn, werd het verzoek van LN aan het NYFER waarschijnlijk pas na Fortuyns vertrek bij die partij gemaakt.

In tegenstelling tot vier jaar eerder schreef CPB-directeur Don, mogelijk gemotiveerd door de kritiek van Fortuyn, een zeer uitgebreid Ten Geleide bij de publicatie van de doorrekeningen. Hij ging uitgebreid in op het nut en de beperkingen van de exercitie, en benoemde zelfs het niet eerder door het CPB erkende verwijt dat partijen op de modellen

---

⁵³ Eduard Bomhoff, interview d.d. 18-6-2021.

⁵⁴ “Deksels en dwars”, *NRC Handelsblad*, 17 juli 2002.

⁵⁵ Eduard Bomhoff, interview d.d. 18-6-2021.

⁵⁶ Ferry Haan, “Partijen: ook oordeel concurrent CPB”, *de Volkskrant*, 19 februari 2002.

⁵⁷ “Nyfer: geen analyse partijprogramma’s”, *NRC Handelsblad*, 25 maart 2002.

inspeelden. Don stelde dat voor zover de modellen overeenkwamen met de realiteit, zulke aanpassingen aan te prijzen waren. Er zou volgens hem alleen sprake zijn van misbruik als een partij in zou spelen op onrealistische eigenschappen van het model. 'Dit wordt voorkomen doordat het CPB de modeluitkomsten nooit blind accepteert, maar steeds toetst op realiteitsgehalte. Eventuele zwakke plekken in een model komen zo aan het licht en worden dan gecorrigeerd.'⁵⁸ Dat was natuurlijk een vrij rooskleurige voorstelling van zaken, aangezien nooit alle zwakke plekken in het model gecorrigeerd konden worden.

Ten slotte schreef Don dat een groot deel van de waarde van de doorrekeningen zat in de communicatie met partijen vooraf. NRC-redacteur Mark Kranenburg las daarin dat partijen hun programma's aanpasten 'aan de wensen van het CPB.' Deze fixatie van de traditionele politiek op de 'rapportenwerkelijkheid' in plaats van de 'echte werkelijkheid' was volgens Kranenburg een belangrijke reden achter het succes van Fortuyn. Hij observeerde dat maar weinig kiezers het erg vonden dat Fortuyn geen financiële onderbouwing van zijn programma had geboden. Kranenburg herinnerde ook aan Melkerts kritiek op de doorrekeningen van vier jaar geleden, die nu niet meer te horen was. Integendeel, Melkert viel zijn politieke tegenstanders fanatiek aan op basis van hun doorrekeningen of de afwezigheid daarvan. Volgens Kranenburg was de opkomst van Fortuyn, en de terugkeer van ideologisch debat in de politiek, een reactie op het technocratische politieke discours, waarin het meer over cijfers en modellen ging dan over principes.⁵⁹

Verkiezingsjaar 2002 was dus opnieuw een jaar waarin de doorrekeningen veel losmaakten. Ondanks het feit dat voor het eerst alle zittende partijen deelnamen, klopten ook drie van die partijen, waaronder het CDA, aan bij het NYFER voor een alternatieve doorrekening. In 1994 was een vergelijkbaar initiatief van GroenLinks nog een stille dood gestorven. Nog opvallender was dat voor het eerst een partij kritiek kon uiten op de doorrekeningen zonder daar zichtbaar last van te hebben. Waar GroenLinks in 1989 en het CDA in 1998 met hun kritiek op de doorrekeningen werden gezien als weglopers of slechte verliezers, wist Pim Fortuyn de kritiek op de doorrekeningen te verbinden met zijn bredere kritiek op de bureaucratie en regentenmentaliteit in de Nederlandse politiek. Volgens Eduard Bomhoff hadden Fortuyns kiezers bovendien óf geen hoge dunk van het planbureau, omdat het de wachtlijsten in de zorg niet had zien aankomen, óf weinig interesse de doorrekeningen.⁶⁰ Wat ook meespeelde, was dat – mede met dank aan de economische

---

⁵⁸ Centraal Planbureau, "Keuzes in kaart 2003-2006", 10.

⁵⁹ Mark Kranenburg, "Moord op de politiek", *NRC Handelsblad*, 29 maart 2002.

⁶⁰ Eduard Bomhoff, interview d.d. 18-6-2021.

ontwikkelingen onder Paars – economie en werkgelegenheid voor het eerst in lange tijd geen hoofdonderwerpen waren tijdens de campagne. De snelle stijging van onderwerpen als immigratie en veiligheid op de politieke agenda maakte de doorrekeningen in één klap een stuk minder relevant.

In de politiek van Paars kwamen twee tegenpolen samen. De doorrekeningen van het CPB hadden een belangrijke rol gespeeld in het samenbrengen van die tegenpolen, niet alleen in de formatie van 1994 maar ook al daarvoor. De praktijk van de doorrekeningen, die verschillen tussen partijen tot overzichtelijke cijfers terugbracht, maakte niet alleen het sluiten van compromissen makkelijker, maar dwong partijen ook om zich binnen dezelfde marges te bewegen en dezelfde economische veronderstellingen te onderschrijven. De invloed van cijfers en modellen ging ten koste van die van ideologie. Over cijfers kon men het eens zijn of compromissen sluiten, ideologieën botsten. Tegelijkertijd waren deze modellen altijd maar een beperkte weergave van de werkelijkheid. Het CPB probeerde dit tekort in 2002 enigszins te compenseren, maar die poging moet als mislukt beschouwd worden. Zo bleven problemen als de wachtlijsten in de zorg en kwaliteitsverlies in het onderwijs lange tijd onzichtbaar voor de Paarse coalities. Het zien van deze problemen zou namelijk onvermijdelijk leiden tot politieke strijd, die waar mogelijk uitgebannen was. Deze depolitisering door middel van kwantitatieve analyse was echter juist hetgeen dat de ruimte schiep waar Fortuyn indook.

Conclusie

Het Centraal Planbureau heeft verwierf kort na zijn oprichting al een invloedrijke positie in de Nederlandse politiek. Tinbergens beeld van de economie, met name in de vorm van econometrische modellen, als een instrument om tot het meest effectieve beleid te komen werd al snel dominant in Haagse kringen. Ondanks het werken met verschillende scenario's en de vele voorbehouden over onzekerheidsmarges werden de cijfers door de politiek over het algemeen voor waar aangenomen. Ze konden ze namelijk goed gebruiken om hun beleid te verantwoorden tegenover een steeds kritischere pers en hun politieke tegenstanders.

Het enige moment waarop de objectiviteit van het CPB en zijn modellen serieus onderwerp van publiek debat was, was tijdens het economiedebat van de late jaren '70. De debatten over de VINTAF-modellen en de koppeling tussen loonmatiging enerzijds en economische groei en werkgelegenheid anderzijds toonde aan dat ook een wetenschappelijk model onderwerp kan zijn van politieke discussie. Deze fase was echter snel voorbij, waarna men terugkeerde naar de aloude situatie waarin het werd gezien als niet kies om de uitkomsten van de modellen in twijfel te trekken.

De nieuwe situatie verschilde echter op één belangrijk punt van de oude: in de plaats van de Keynesiaanse consensus was nu een grote afhankelijkheid van neoklassieke economie gekomen. In tegenstelling tot het Keynesianisme, waar er vanuit wordt gegaan dat verstandige overheidsinvesteringen zich op termijn uitbetalen, is het in de neoklassieke economie bij uitstek belangrijk dat het huishoudboekje sluitend wordt gemaakt en er geen geld wordt uitgegeven voordat het binnen is gekomen. De kabinetten-Lubbers gebruikten een strategie van bewuste depolitisering om bijbehorende bezuinigingsmaatregelen als onvermijdelijk te verkopen. Door de economische crisis en het einde van het economiedebat groeide in deze periode bovendien niet alleen het aanzien van economische expertise, maar ook het relatieve belang van economische overwegingen in de politiek.

Achteraf is het daarom ook niet vreemd dat oppositie en coalitie in deze periode steeds vaker hun plannen aan het CPB voorlegden om een stempel van goedkeuring te verkrijgen. De resultaten van deze 'doorrekeningen' werden gaandeweg belangrijker in politieke debatten over de economie, dan de politiek-economische denkbeelden die aan de plannen ten grondslag lagen. Op deze manier waren die doorrekeningen niet alleen een symptoom van de grote invloed van het CPB op de politiek, maar vergrootten ze die invloed ook. Dat het CPB naast tussentijdse plannen ook verkiezingsprogramma's ging doorrekenen, was dan ook niet meer dan logisch. Met name in de beginfase was er nog weinig weerstand tegen die grote

invloed, omdat de deelnemende middenpartijen de denkbeelden van het planbureau sowieso al onderschreven.

De latere uitbreiding in het aantal deelnemers was echter slechts ten dele het gevolg van een groeiende neoliberale consensus. Zeker GroenLinks en de SP weigerden zich daarbij neer te leggen, maar de regels van het politieke spel stelden hen voor een lastige keuze. Zonder doorrekeningen zouden ze veroordeeld zijn tot een bestaan in de politieke marge, altijd zwak voor het verwijt dat hun plannen onbetaalbaar en onrealistisch waren. Wie niet meedeed, was verdacht. Overigens uitten ook andere partijen bij tijd en wijle kritiek op de hoge waardering van de doorrekeningen. Prominenten zoals Ad Melkert en Hans van Mierlo lieten – weliswaar op voor hen gunstige momenten – weten dat ook zij zich stoorden aan het grote belang dat aan de exercitie werd toegekend. Anonieme leden van de grote Kamerfracties gaven toe dat de doorrekeningen ‘één groot circus’ waren.¹ De enige serieuze poging om afstand te nemen van de doorrekeningen, door het CDA in 1998, werd echter genadeloos afgestraft.

Het meest fundamentele probleem in de modellen was dat ze een beperkt aantal specifieke factoren – economische groei, werkgelegenheid, begrotingstekort – verhief boven alle anderen. Daardoor was het aantrekkelijk om te beknibbelen op andere factoren, zoals een schoon milieu, goed onderwijs of goede gezondheidszorg. Met de positieve economische effecten van zulke factoren kon in de modellen namelijk geen rekening gehouden worden. Om zulke kritiek te ondervangen breidde het CPB gaandeweg de reikwijdte van zijn analyse uit. Daardoor kregen partijen echter steeds minder mogelijkheden voor politieke keuzes; in 1986 kon de PvdA met haar keuze voor arbeidstijdverkorting haar resultaten nog oppoetsen, maar toen het CPB ook de haalbaarheid van maatregelen ging beoordelen verdwenen ook zulke mogelijkheden. Zo ontstond de situatie die GroenLinks in 1993 constateerde: om zowel de achterban tevreden te stellen als een goede doorrekening te behalen, moesten partijen hun programma op strategische wijze in een financiële paragraaf omzetten. Oftewel: tegen de kiezer en de leden werd één ding gezegd, en tegen het planbureau iets anders.

Dit onderzoek bevat geen kwantitatieve analyse van partijstandpunten door de tijd heen om de stelling te onderbouwen dat de doorrekeningen de ruimte voor politieke besluitvorming onbehoorlijk beperkten. Wimar Bolhuis heeft wel zo’n analyse uitgevoerd, en concludeerde dat er tussen 1986 en 2017 geen convergentie plaatvond van standpunten in de doorrekeningen.² Bij die uitkomst zijn echter enkele kanttekeningen te plaatsen. Ten eerste

---

¹ Van der Bles en Oomkes, “Partijtoppen vinden congressen niet zo belangrijk”.

² Bolhuis, “Van Woord tot Akkoord”, 197.

deden in 1986 alleen de drie grote middenpartijen mee. Sindsdien is het scala aan deelnemers steeds meer divers geworden: in 2017 namen elf partijen deel, van het rechts-populistische VNL tot GroenLinks en de SP. Het zou opvallend zijn als die elf partijen onderling minder verschilden dan PvdA, CDA en VVD in 1986. Ten tweede heeft Bolhuis wel gekeken naar convergentie, maar niet naar een verschuiving over de hele linie. Het zou goed kunnen dat de partijen onderling nog even veel verschillen, maar dat ze als geheel naar rechts opgeschoven zijn. Ten derde is het, zoals Jasper Been ook opmerkte, misschien wel belangrijker om te kijken naar het verschil tussen conceptprogramma en programma, dan naar verschillen tussen programma's door de tijd heen.³ Het is immers vaak juist in de ruimte tussen concept en definitieve versie, waar partijen afscheid nemen van voor hen belangrijke standpunten die niet goed zouden scoren in de doorrekeningen. Been concludeerde dat dit voor GroenLinks in 1994 het geval was.⁴ In dit onderzoek zijn nog meer voorbeelden te vinden van partijen die zulke stappen nemen.

Dat het planbureau met een neoklassieke bril op naar de wereld keek, werd door meerdere commentatoren, waaronder de externe visitatiecommissie uit 2001, bevestigd.⁵ Dat deze ideologische vooringenomenheid geen onderwerp van debat was, en dat partijen zich desondanks gewillig aan het planbureau onderworpen, toonde het grote aanzien van economische experts, in het bijzonder die van het CPB. In navolging van Tinbergen wilden economen hun eigen wetenschap graag zien en presenteren als politiek neutraal, en de modellen als zeer nauwe benaderingen van de werkelijkheid. De keuzes die in en met de modellen werden gemaakt hadden echter wel degelijk politieke consequenties, en de modellenwerkelijkheid kwam lang niet altijd overeen met de 'echte' werkelijkheid.

Toch werd dat beeld van economie als een neutraal, technisch hulpmiddel algemeen geaccepteerd. Zo kwam de 'stille revolutie' van de neoklassieke modellen tot stand waarvan Merijn Oudenampsen het begin beschreef.⁶ Politieke partijen werden gedisciplineerd om zich binnen specifieke grenzen van het 'mogelijke' te bewegen, en om hun standpunten te formuleren in cijfers en percentages in plaats van in principes. Op die manier bereidden de doorrekeningen de weg voor de Paarse kabinetten: de PvdA was niet langer de partij van Den Uyl, de man die weinig met cijfertjes ophad en groots wilde denken, maar van Kok, die de

---

³ Been, "Het CPB bepaalt het speelveld", 9.

⁴ Been, 85-86.

⁵ Commissie Beleidsgeoriënteerde Toetsing van het Centraal Planbureau, "Met beleid te werk", 7.

⁶ Oudenampsen, "Between conflict and consensus".

partij van haar ideologische veren ontdeed. De Paarse consensuspolitiek was alleen mogelijk dankzij de kwantificering van die politiek.

Tegelijkertijd ontdeed die kwantificering de politiek van haar werkelijke aard. Door de eenzijdige focus van de doorrekeningen raakten niet alleen veel sociale problemen uit het zicht, het idee dat alle meningsverschillen gereduceerd konden worden tot cijfers en dat een compromis tussen zulke cijfers altijd mogelijk was ontdeed de politiek bovendien van strijd. Chantal Mouffe beweert dat de politiek niet kan bestaan zonder strijd, en dat die strijd een belangrijke functie vervult in de politiek.⁷ De Nederlandse politiek had altijd al meer geneigd naar consensus dan naar strijd, maar onder invloed van de doorrekeningen sloeg dat door. De doorrekeningen waren nuttig voor een regering die écht plannen uit ging voeren. In verkiezingstijd moet er echter juist ruimte zijn voor vrije ideeënvorming en -uitwisseling. De doorrekeningen waren een voorbeeld van de bestuurlijke ratio die de Nederlandse politiek langzaam in zijn greep kreeg.

Bestuurlijke en economische overwegingen zijn echter geen ingrediënten voor een aansprekende politiek. Wendy Brown beweert zelfs dat vervanging van politieke door economische overwegingen in de democratie, die democratie van binnen uitholt.⁸ Het was dan ook onvermijdelijk dat een politieke nieuwkomer de strijd in de politiek terug zou brengen. Dat Fortuyn de doorrekeningen en de mentaliteit die daarachter school expliciet veroordeelde, en zich daarmee in positieve zin wist te onderscheiden van de rest, tekent de rol van de doorrekeningen in de ontideologisering van de Nederlandse politiek.

De geschiedschrijving van een onderwerp dat, zoals dit onderwerp, ook vandaag nog bestaat en zijn stempel drukt op de politiek, nodigt uit tot een korte blik op het heden. Met de opkomst van het populisme zijn andere, immateriële onderwerpen (identiteit, immigratie, Europa) de politieke agenda gaan domineren. De door Grit geobserveerde economisering is naar de achtergrond verdwenen en vervangen door nieuwe politisering.⁹ Dat heeft afgedaan aan het belang van de doorrekeningen. Er is bovendien meer ruimte ontstaan op de politieke flanken. Ook de deelname aan de doorrekeningen toont dat: ter rechterzijde weigeren de PVV en FvD deelname, ter linkerzijde doen de PvdD en BIJ1 hetzelfde. Deze niet-deelnemers kiezen allemaal – met enig succes – voor de Fortuynroute: hun niet-deelname een onderdeel maken van hun politiek program. Tegelijkertijd blijven de doorrekeningen een belangrijke rol spelen

---

⁷ Mouffe, *On the Political*.

⁸ Brown, *Undoing the Demos*, 17.

⁹ Grit, *Economisering als Probleem*.

in de verkiezingscampagne. Zo blijft het populair onder andere partijen om de niet-deelnemers af te schilderen als onrealistisch en onverantwoordelijk.

Tegenwoordig is het CPB wellicht minder neoklassiek gekleurd dan voorheen. Toch blijven de ingrediënten aanwezig voor een herhaling van de geschiedenis. De economie wordt nog steeds in brede kringen gezien als een exacte wetenschap, en er is geen publiek debat over de praktische beperkingen en ideologische kleuring van modellen. De doorrekeningen spelen nog steeds een grote rol tijdens de verkiezingscampagne. Partijen met regeringsambitie weten nog steeds dat je pas meetelt als je 'meetelt', en lijken bereid om hun plannen aan te passen voor een goede doorrekening. In een politieke cultuur waar consensus hoog in het vaandel staat, is een overmatig grote rol voor wetenschappelijk advies nooit ver weg.

Bibliografie

- Alberts, Gerard. *Jaren van Berekening: Toepassingsgerichte Initiatieven in de Nederlandse Wiskundebeoefening*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998.
- Bader, Veit, en Harry van den Berg. "Simulatiemodellen en de maakbare toekomst". In *Het Centraal Planbureau in Politieke Zaken*, bewerkt door Harry van den Berg, Gert Both, en Paul Basset, 63–79. Amsterdam: Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, 1993.
- Banning, Cees. "CPB zet GroenLinks voor dilemma". *NRC Handelsblad*, 15 mei 1993.
- — —. "Eigen boodschap zonder kat". *NRC Handelsblad*, 29 april 1994.
- Banning, Cees, en Frank van Empel. "'Grossieren in lef getuigt niet van realisme'". *NRC Handelsblad*, 1 maart 1994.
- — —. "'Met het bedrijfsleven zijn we meer 'realo'". *NRC Handelsblad*, 4 februari 1994.
- Been, Jasper. "Het CPB bepaalt het speelveld: Een onderzoek naar de invloed van de doorrekening van het Centraal Planbureau op het verkiezingsprogramma van GroenLinks in 1994". Rijksuniversiteit Groningen, 2020.
- Beetsma, Roel, Xavier Debrun, Xiangming Fang, Young Kim, Victor Lledó, Samba Mbaye, en Xiaoxiao Zhang. "Independent fiscal councils: Recent trends and performance". *European Journal of Political Economy* 57 (2019): 53–69.
- "'Belastingverlaging als tekort meevalt'". *Trouw*, 23 september 1985.
- Bemelmans-Videc, Maria Louise. "Economen in Overheidsdienst: Bijdragen van Nederlandse economen aan de vorming van het sociaal-economisch beleid". Universiteit Leiden, 1984.
- Berg, Harry van den. "Inleiding - Politiek als wetenschap: Het Centraal Planbureau ter discussie". In *Het Centraal Planbureau in Politieke Zaken*, bewerkt door Harry van den Berg, Gert Both, en Paul Basset, 8–14. Amsterdam: Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, 1993.
- Berg, Peter van den. "De betrouwbaarheid van macro-economische voorspellingen: Een bijdrage van het CPB". *Economisch Statistische Berichten* 71, nr. 3583 (1986): 1153–57.
- "Bij CDA-plan werkloosheid naar 510.000". *Trouw*, 10 mei 1986.
- Birner, Jack. "The Quiet Revolution in Dutch Politics. How Economics Changed the Norms for Dutch Electoral Programs". *Biblioteca della Libertá*, nr. 227 (2020): 119–46.
- Bleich, Anet. *Joop den Uyl 1919-1987: Dromer en doordouwer*. Amsterdam: Balans, 2008.
- Bles, Wilfried van der, en Lex Oomkes. "Partijtoppen vinden congressen niet zo belangrijk". *Trouw*, 27 maart 1998.
- Bogaard, Adrienne van den. *Configuring the Economy: The Emergence of a Modelling Practice in the Netherlands, 1920-1955*. Amsterdam: Thela/Thesis, 1998.
- Bolhuis, Wimar. "Van Woord tot Akkoord. Een analyse van de partijkeuzes in CPB-doorrekeningen van verkiezingsprogramma's en regeerakkoorden, 1986-2017". Universiteit Leiden, 2018.
- Bomhoff, Eduard J. "Het blinde CPB-model". *NRC Handelsblad*, 22 mei 1999.
- Bommel, Harry van. "Goochelen met cijfers". *de Volkskrant*, 19 december 1998.
- Brinkel, Theo. *Haagse jaren: De politieke memoires van Ruud Lubbers*. Amsterdam:

- Ambo | Anthos, 2020.
- Brown, Wendy. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. Brooklyn: Zone Books, 2015.
- Bruijn, M. de, en W. van Groenendaal. "Precieze voorspelling zit er meestal ruim naast". *NRC Handelsblad*, 8 september 1982.
- Butter, Frank A.G. den. "An economic perspective". In *Economic Assessment of Election Programmes*, bewerkt door Johan J. Graafland en Arie P. Ros, 33-44. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2003.
- Caljé, Kees, en José Toirkens. "De worsteling van het Centraal Planbureau met de werkelijkheid". *NRC Handelsblad*, 13 oktober 1982.
- Canovan, Margaret. "Trust the people! populism and the two faces of democracy". *Political Studies* 47, nr. 1 (1999): 2-16.
- "CDA-programma resulteert in 510 duizend werklozen". *de Volkskrant*, 10 mei 1986.
- "CDA: Uitkeringen mogen niet stijgen". *De Telegraaf*, 24 januari 1994.
- "CDA heeft 'communicatieprobleem' over bezuiniging op huursubsidies". *NRC Handelsblad*, 2 maart 1994.
- "CDA is op speurtocht naar geld om senioren te ontzien". *NRC Handelsblad*, 9 maart 1994.
- "CDA verspeelt kans op rol in nieuw kabinet". *de Volkskrant*, 27 maart 1998.
- "CDA wil coalitie met D66 na verkiezingen in mei niet uitsluiten". *NRC Handelsblad*, 31 maart 1998.
- "Cees de Galan: Verschillende ekonomen, verschillende accenten". *Voorwaarts: PvdA Ledenkrant*, 1 december 1984.
- Centraal Planbureau. *25 Jaar Centraal Planbureau*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1970.
- — —. *Keuzes in kaart: Economische effecten van vijf verkiezingsprogramma's*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 1998.
- — —. "Keuzes in kaart 2003-2006: Economische effecten van acht verkiezingsprogramma's", 2002.
- — —. "Macro-economische effecten van de verkiezingsprogramma's 1990-1994 van CDA, PvdA, VVD en D66". CPB Werkdocument no. 32. 's-Gravenhage, 1989.
- — —. "Macro-economische effecten van de verkiezingsprogramma's van PvdA, CDA en VVD". CPB Werkdocument no. 7. 's Gravenhage, 1986.
- — —. *Vijf verkiezingsprogramma's: Economische gevolgen van voorgenomen beleid*. Den Haag: Sdu Uitgeverij, 1994.
- — —. "Waarom het miljoen werklozen er niet kwam: Een 'what-if'-simulatie van de middellange-termijnverkenning 1984-1987". CPB Werkdocument no. 24. 's-Gravenhage, 1988.
- Cleeff, Ed van. "De Voorgeschiedenis van het Centraal Planbureau". In *25 Jaar Centraal Planbureau*, 7-22. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1970.
- "Coalitie kritiseert PvdA-programma". *de Volkskrant*, 3 mei 1986.
- Commissie Beleidsgeoriënteerde Toetsing van het Centraal Planbureau. "Met beleid te werk". Den Haag, 2001.

- Communistische Partij van Nederland. "Financieel-economische onderbouwing CPN verkiezingsprogramma 1986-1990". Amsterdam, 1986.
- "CPB gaat program SP doorrekenen". *NRC Handelsblad*, 16 juli 2001.
- "CPB sceptisch over plannen bezuinigingen grote partijen". *Trouw*, 2 februari 1998.
- D66. "Verkiezingsprogramma 1986-1990". Den Haag, 1986.
- "D66 wil ook extra gaan bezuinigen". *de Volkskrant*, 25 januari 1994.
- Dalen, Harry van, en Arjo Klamer. *Telgen van Tinbergen: Het verhaal van de Nederlandse economen*. Amsterdam: Balans, 1996.
- Dam, Marcel van. "Meetellen". *de Volkskrant*, 19 juli 2001.
- Damen, Ton, en Syp Wynia. "Wijze Ruud mijdt confrontatie". *Het Parool*, 24 augustus 1989.
- Dekker, Erwin. *Jan Tinbergen: Een econoom op zoek naar vrede*. Amsterdam: Boom, 2021.
- "Deksels en dwars". *NRC Handelsblad*, 17 juli 2002.
- Dommelen, Bert van. "Zwartepiet AOW ligt nu bij de VVD". *Algemeen Dagblad*, 23 februari 1994.
- Don, F.J. Henk. "CPB onpartijdig". *NRC Handelsblad*, 29 mei 1999.
- Driehuis, Wim. "Er valt niet gemakkelijk te scoren". *NRC Handelsblad: Economie*, 31 augustus 1989.
- — —. "Socialistisch beleid en economische analyse". *Socialisme en Democratie*, nr. 5 (1977): 224–33.
- Driehuis, Wim, en Arie van der Zwan. "De voorbereiding van het economisch beleid kritisch bezien (I)". *Economisch Statistische Berichten* 62, nr. 3119 (1977): 828–35.
- — —. "De voorbereiding van het economisch beleid kritisch bezien (II)". *Economisch Statistische Berichten* 62, nr. 3120 (1977): 856–63.
- "Een schreeuw in de nacht". *Trouw*, 18 augustus 1989.
- "Energieheffing kan gepaard gaan met banengroei". *de Volkskrant*, 5 februari 1994.
- Ewijk, Casper van. "CPB zet politiek debat op het verkeerde been". *de Volkskrant*, 16 maart 1994.
- "Forse energieheffing scheidt 90.000 banen". *Algemeen Dagblad*, 5 februari 1994.
- Friese, Paul. "Goed cijfer planbureau voor PvdA". *NRC Handelsblad*, 3 mei 1986.
- — —. "Kwaliteit ramingen is slecht". *NRC Handelsblad*, 1 december 1986.
- — —. "Mededeling Centraal Planbureau over program CDA roept vragen op". *NRC Handelsblad*, 25 juni 1985.
- Goebert, Nico. "Uitvoeren CDA-programma zal leiden tot stijging werkloosheid". *de Volkskrant*, 24 juni 1985.
- Goseling, Carel, en Peter de Vries. "Ria Beckers 'flauw' van de kritiek". *Leeuwarder Courant*, 4 september 1989.
- Graafland, Johan J., en Arie P. Ros, red. *Economic Assessment of Election Programmes: Does it make sense?* Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2003.
- Grieken, Nico van, en Henk Schol. "'Al die doorrekenarij is natuurlijk een gekte geworden'".

- Elseviers Weekblad*, augustus 1985.
- Griensven, Peter van. "Eendracht, daadkracht, no-nonsense: De formatie van het kabinet-Lubbers I (1982)". In *Kabinetformaties 1977-2012*, 129-59. Amsterdam: Boom, 2016.
- Griffiths, Richard T. *The Netherlands Central Planning Bureau*. Bewerkt door Richard T. Griffiths. *The Economy and Politics of the Netherlands since 1945*. Den Haag: Martinus Nijhoff, 1980.
- Grit, Kor. *Economisering als Probleem: Een studie naar de bedrijfsmatige stad en de ondernemende universiteit*. Groningen: Van Gorcum, 2000.
- "Groen-Links schrapt in verkiezingsprogramma". *De Telegraaf*, 14 juli 1989.
- "Groen Links laat program niet doorrekenen door Planbureau". *De Waarheid*, 14 juli 1989.
- "GroenLinks doet naam eer aan". *Algemeen Dagblad*, 27 april 1994.
- "GroenLinks gaat verder dan kabinet met milieuplannen". *NRC Handelsblad*, 11 maart 1994.
- "GroenLinks wint VNO niet voor ecotax". *Trouw*, 18 maart 1994.
- Haan, Ferry. "Partijen: ook oordeel concurrent CPB". *de Volkskrant*, 19 februari 2002.
- "Halt aan doorrekenen VVD-program". *NRC Handelsblad*, 21 november 2001.
- Hartog, Hans den, en Hans Weitenberg. "Econometrische modellen en economische politiek (I)". *Economisch Statistische Berichten* 62, nr. 3134 (1977): 1236-42.
- — —. "Econometrische modellen en economische politiek (II): Toepassing Vintaf-model: CED- en CEC-projecties". *Economisch Statistische Berichten* 62, nr. 3135 (1977): 1269-73.
- Heese, Ruud van, en Lex Oomkes. "CPB toont geringe verschillen tussen partijen". *Trouw*, 24 augustus 1989.
- Hillen, Hans. "CPB verschaft een inlogsleutel op de macht". *NRC Handelsblad*, 7 juni 1999.
- Hoffman, Leen. "Politiek in ESB". *Economisch Statistische Berichten* 57, nr. 2874 (1972): 1057.
- — —. "Struisvogelpolitiek bij kabinetformatie". *Het Vrije Volk*, 2 augustus 1977.
- Hooven, Marcel ten, en Maaïke van Houten. "'Dat CDA is zo stoffig, zo oubollig'". *Trouw*, 16 mei 1998.
- Jeekel, Hans. "Haags taalbehang zit de gevestigde politici in de weg". *NRC Handelsblad*, 15 maart 2002.
- Jong, Eelke de. "Centraal Planbureau". *NRC Handelsblad*, 19 juni 1999.
- Kalse, Egbert, en Cees Banning. "Oppermachtig in Den Haag". *NRC Handelsblad*, 25 maart 2002.
- Kalshoven, Frank. "De prijs van de rechtvaardigheid van de SP". *de Volkskrant*, 23 november 2002.
- — —. "Het zwarte kabinet". *de Volkskrant*, 4 april 1998.
- Kam, Flip de. "Verslingerd aan het Planbureau". *NRC Handelsblad*, 23 april 2002.
- Kayzel, Tom. "A Night Train in Broad Daylight: Changing Economic Expertise at the Dutch Central Planning Bureau 1945-1977". *OEconomia* 9, nr. 2 (2019): 337-70.
- Kessel, Alexander van. "'Een gewoon parlementair meerderheidskabinet': De formatie van het kabinet-Kok I (1994)". In *Kabinetformaties 1977-2012*, bewerkt door Carla van Baalen en Alexander van Kessel, 221-66. Amsterdam: Boom, 2016.

- Klamer, Arjo. "Kruideniers". *NRC Handelsblad: Economie*, 22 juni 1989.
- Klein, Theo, en Erik van Venetië. "De Korte en Ruding nemen PvdA-program onder vuur". *de Volkskrant*, 6 mei 1986.
- Kock, Udo. "Politiek misbruikt het Planbureau". *NRC Handelsblad*, 24 juni 1999.
- Kox, Tiny. "PvdA gaf zelf alle ruimte aan de SP". *de Volkskrant*, 5 december 2002.
- Kranenburg, Mark. "Moord op de politiek". *NRC Handelsblad*, 29 maart 2002.
- — —. "Rekenen tot twee cijfers achter de komma". *NRC Handelsblad: Mens & Bedrijf*, 14 mei 1986.
- Kroeze, Ronald, en Sjoerd Keulen. "Managerpolitiek: Waarom historici oog voor management moeten hebben". *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 127, nr. 2 (2012): 97–112.
- — —. "The managers' moment in Western politics: The popularization of management and its effects in the 1980s and 1990s". *Management and Organizational History* 9, nr. 4 (2014): 394–413.
- "Lager brutoloon dreigt met PvdA". *De Telegraaf*, 3 mei 1986.
- Lecq, Fieke van der. "Calculated Choices: Who Profits?" In *Economic Assessment of Election Programmes*, bewerkt door Johan J. Graafland en Arie P. Ros, 83–95. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2003.
- Liedekerke, Luc van. "The Views of the Political Parties". In *Economic Assessment of Election Programmes*, bewerkt door Johan J. Graafland en Arie P. Ros, 137–44. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2003.
- Lunshof, Kees. "Middengroepen dupe van PvdA-plannen". *De Telegraaf*, 5 mei 1986.
- Madra, Yahya M., en Fikret Adaman. "Neoliberal reason and its forms: De-politicisation through economisation". *Antipode* 46, nr. 3 (2014): 691–716.
- Malen, Kees van der, en Robert Giebels. "U vraagt, het CPB draait". *NRC Handelsblad*, 27 maart 1998.
- Marijnissen, Jan, en Eimert van Middelkoop. "Primaat van de markt verwoest de idealen". *NRC Handelsblad*, 1 april 1998.
- "Meer banen door partijprogramma's". *NRC Handelsblad*, 26 maart 1998.
- Meijer, Leonoor. "Samenhang in CDA verdwenen". *Trouw*, 4 juli 1994.
- Merriënboer, Johan van, Peter Bootsma, en Peter van Griensven. *Van Agt biografie: Tour de force*. Amsterdam: Boom, 2008.
- Moerdijk, Caecilia J. "The establishment process of the Dutch Central Planning Bureau: A case study on economic planning in a capitalist and liberal democratic context". Universiteit Leiden, 2021.
- Mouffe, Chantal. *On the Political*. Londen: Routledge, 2005.
- "Nijpels laakt milieubeleid grote partijen". *De Telegraaf*, 27 december 1993.
- "Nijpels wijst kritiek CDA op programma af". *Trouw*, 21 januari 1986.
- "Nyfer: geen analyse partijprogramma's". *NRC Handelsblad*, 25 maart 2002.
- Nypels, Frans, en Flip de Kam. "De rekenkunst van D'66". *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 april 1981.

- – –. “Het heersende pessimisme versterkt zichzelf”. *Nieuwsblad van het Noorden*, 22 april 1981.
- – –. “Het idealisme van zelfkastijding”. *Nieuwsblad van het Noorden*, 24 april 1981.
- – –. “Het vliedunne geloof in economische groei”. *Nieuwsblad van het Noorden*, 28 april 1981.
- “Onderhoudskosten luchtkastelen erg hoog”. *de Volkskrant*, 25 augustus 1989.
- Oomkes, Lex. “Illusies”. *Trouw*, 12 maart 1994.
- Opstal, Rocus van. “Analyse”. *de Volkskrant*, 27 november 2002.
- Oudenampsen, Merijn. “Between conflict and consensus: The Dutch depoliticized paradigm shift of the 1980s”. *Comparative European Politics* 18, nr. 5 (2020): 771–92.
- “Paars vindt CDA geen realistische coalitiepartner”. *NRC Handelsblad*, 27 maart 1998.
- “Partijen in campagne richten zich te veel naar CPB”. *Trouw*, 17 december 1998.
- Passenier, Jacques. *Van Planning naar Scanning: Een halve eeuw Planbureau in Nederland*. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1994.
- Pijnaken, Eric. “Aanval op Den Uyl”. *Algemeen Dagblad*, 23 september 1982.
- YouTube. “Pim Fortuyn 2002-03-06 Lijsttrekkersdebat na de gemeenteraadsverkiezingen”, 2012. <https://www.youtube.com/watch?v=ZhyisM32Q94>.
- YouTube. “Pim Fortuyn 2002-04-12 Netwerk Debat Ad Melkert & Pim Fortuyn”, 2012. <https://www.youtube.com/watch?v=xep2jQgVfSc>.
- “Planbureau: bij PvdA-plan forse daling werkloosheid”. *Trouw*, 3 mei 1986.
- “Planbureau: programma van VVD correct”. *NRC Handelsblad*, 17 mei 1986.
- Porter, Theodore M. *Trust in Numbers: The Pursuit of Objectivity in Science and Public Life*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995.
- “PPR ontevreden over resultaat Groen Links”. *Nederlands Dagblad*, 26 september 1989.
- “PvdA verschuift lasten en kosten naar toekomst”. *Algemeen Dagblad*, 24 augustus 1989.
- “Regeringspartijen reageren negatief op PvdA-program”. *Het Parool*, 19 augustus 1985.
- Ritzen, Jo M. M. “Rituele dans of nuttige informatie”. *NRC Handelsblad*, 28 augustus 1989.
- Rooy, Piet de, en Henk te Velde. *Met Kok: Over veranderend Nederland*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2005.
- “Ruding tempert optimisme over uitgaven overheid”. *de Volkskrant*, 14 augustus 1989.
- Scheffer, Michiel. “CPB is sleutel tot een betrouwbare politiek”. *NRC Handelsblad*, 15 juni 1999.
- Schliesser, E. “The Separation of Economics from Virtue: A Historical-Conceptual Introduction”. In *Economics and the Virtues: Building a New Moral Foundation*, bewerkt door Jennifer A. Baker en Mark D. White, 141–64. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Schmidt, C. “Over de economisering van het wereldbeeld”. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 18, nr. 2 (1991): 79–99.
- Sedláček, Tomáš. *Economics of Good and Evil: The Quest for Economic Meaning from Gilgamesh to Wall Street*. New York: Oxford University Press, 2011.

- Self, Peter. *Econocrats and the policy process: The politics and philosophy of cost-benefit analysis*. London: The Macmillan Press, 1975.
- Seumeren, Harry van. "PvdA in discussie over economie: Eigen visie gezocht op sombere analyses". *de Volkskrant*, 17 juni 1977.
- — —. "Sombere nota over werkloosheid: Ingreep in economie nodig". *de Volkskrant*, 17 juni 1977.
- Smit, Annemieke, en José Toirkens. "CPB let niet op gaten in programma's". *NRC Handelsblad*, 25 augustus 1989.
- Smits, José, en Milja de Zwart. "'Je moet elk idee in de begroting kunnen verantwoorden'". *de Volkskrant*, 23 april 1994.
- Snels, Bart. "CPB is zinvol en onpartijdig instituut". *NRC Handelsblad*, 6 juli 1999.
- — —. "Milieu en economie". In *Het Centraal Planbureau in Politieke Zaken*, bewerkt door Harry van den Berg, Gert Both, en Paul Basset, 35–49. Amsterdam: Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, 1993.
- "'SP haalt 16 kamerzetels'". *Trouw*, 25 november 2002.
- Teulings, Coen. "De terugweg van rekenmeester naar econoom". In *Het Centraal Planbureau in Politieke Zaken*, bewerkt door Harry van den Berg, Gert Both, en Paul Basset, 50–62. Amsterdam: Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, 1993.
- Thijn, Ed van. *Dagboek van een Onderhandelaar: 25 mei - 11 november 1977*. Amsterdam: Van Genneep, 1978.
- Tijn, Joop van, en Max van Weezel. *Inzake het kabinet Lubbers*. Amsterdam: Sijthoff, 1986.
- Tinbergen, Jan. *On the Theory of Economic Policy. Contributions to Economic Analysis*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company, 1952.
- Toirkens, José. "Goede informatie vooraf gewenst bij opstellen van regeerakkoord". *NRC Handelsblad*, 17 september 1982.
- — —. "Politieke partijen maken zich niet druk om CPB-ramingen". *NRC Handelsblad*, 12 augustus 1989.
- Toirkens, José, en Annemieke Smit. "Succes programma's: het blijft gissen". *NRC Handelsblad*, 24 augustus 1989.
- Toirkens, José, en Ton van Zweeden. "Kabinet staat met economisch beleid voor groot dilemma". *NRC Handelsblad*, 10 september 1982.
- "Twijfel aan atv-plan PvdA". *Algemeen Dagblad*, 3 mei 1986.
- "Uitvoering PvdA-program levert volgens CPB meeste groei op". *de Volkskrant*, 23 augustus 1989.
- Veen, Tom van. "Sigaar uit eigen doos". *NRC Handelsblad*, 11 april 1998.
- Verbon, Harrie A.A. "CPB-rekenmodellen verwijtbaar ondeugdelijk". *Christen-Democratische Verkenningen*, nr. 7/8 (1998): 345–49.
- — —. "CPB moet paarse cadeautjes doorprikken". *NRC Handelsblad*, 2 mei 1998.
- "Verkiezingen". *NRC Handelsblad*, 18 juli 2001.
- YouTube. "Verkiezingsdebat 1998", 2012.
<https://www.youtube.com/watch?v=CjXyX9nnZOQ>.

- “Verkiezingsprogramma’s voor fijnproevers”. *NRC Handelsblad*, 23 augustus 1989.
- Versteegh, Kees, en Robert Giebels. “CDA gist naar oorzaak van nederlaag”. *NRC Handelsblad*, 8 mei 1998.
- Visser, Jelle, en Anton Hemerijck. *“A Dutch Miracle”: Job Growth, Welfare Reform and Corporatism in the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997.
- Visser, Wessel. “De macht en onmacht van CPB-modellen”. In *Het Centraal Planbureau in Politieke Zaken*, bewerkt door Harry van den Berg, Gert Both, en Paul Basset, 15–34. Amsterdam: Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, 1993.
- “VVD-commissie wil in komende vier jaar meer bezuinigen”. *de Volkskrant*, 22 januari 1994.
- “VVD: 520 000 werklozen”. *Trouw*, 17 mei 1986.
- Wilson, Japhy, en Erik Swyngedouw, red. *Seeds of Dystopia: Post-politics and the Return of the Political*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014.
- Wolff, Léon de. “Valse zekerheden”. *Socialisme en Democratie*, december 1985.
- Workum, Johan van. “Plan Schouten beter dan regeerakkoord”. *Trouw*, 4 november 1982.
- Zalm, Gerrit. *De Romantische Boekhouder*. Amsterdam: Balans, 2009.
- — —. “Het Centraal Planbureau en de politiek”. *De Helling* 6, nr. 2 (1993): 4–9.

Archiefmateriaal

Historische parlementaire documenten (1814 - 1995)

- Handelingen II
- Kamerstukken II

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam

- Archief GroenLinks, ARCH01984
- Archief PvdA, ARCH01125

Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

- Delpher

Nationaal Archief, Den Haag

- Archief Centraal Planbureau, (1945) 1947-1989, 2.06.093

Lijst van afkortingen

ARP	Anti-Revolutionaire Partij
CDA	Christen Democratisch Appèl
CEC	Centrale Economische Commissie
CEP	Centraal Economisch Plan
CPB	Centraal Planbureau
CPN	Communistische Partij van Nederland
ESB	Economisch Statistische Berichten
FvD	Forum voor Democratie
GPV	Gereformeerd Politiek Verbond
KVP	Katholieke Volkspartij
LPF	Lijst Pim Fortuyn
MLP	Middellange Termijnprojectie
NYFER	Nyenrode Forum for Economic Research
PPR	Politieke Partij Radikalen
PSP	Pacifistisch Socialistische Partij
PvdA	Partij van de Arbeid
PvdD	Partij voor de Dieren
PVV	Partij voor de Vrijheid
RPF	Reformatorische Politieke Federatie
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SER	Sociaal Economische Raad
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie